

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 123 (17071)

2005 чылдың
ноябрь 1,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30
Садар өртээ — 3 рубль.

НОЯБРЬ 4 — Чоннуң чаңгыс эвиниң байырлалының хүнү

ЧҮГЕ ТУРАСКААТКАН БАЙЫРАЛАЛЫ ОЛ?

XVII чүс чылдың азы 1600 чылдың эгезинде Россияның күрүнези кончуг берге байдалга таварышкан. Хоойлу езугаар эрге-чагырганың бажынга олурган хаан салгакчылары күрүнени башкарып шыдаваанындан Россияга аш-чут, үптээшкин, дээрбедээшкин, оорлаашкын, чуртунга өскерлик чорук болгаш өске-даа каржы-хажагай корум-чурум үрээшкинери неперээ. Ынчангаш чуртка чүнүң-даа ужу-бажы билдинмес дүвүрээзинниг, хөлээзинниг байдал тургустунган. Оон аңгыда даштыкы интервентилер Россияны бүзээп келген, поляктар Москваны, Кремльди эжелеп алган, байдал улам нарыыдаан. Россия күрүнезиниң эрге-чагыргазы дүшкен, эңне берге үе келген. Чоннуң амыдырал-чуртталгазы каянгызындан даа артык дорайтап баткан, олар канчаар хөдөлирин, кандыг эрге-чагырга тургустунардын билбес турган. Улустуң бир чамдыызы интервентилерни деткип, өскелери ооң айылдыын билип, орта удур демиселди чорудары чугула деп санаан.

Аш-чутка, корум-чурум үрээшкинеринге, даштыкы интервентилерниң кызыышкынынга таварышкан чон бодунуң идеялары биле Россияны, Москваны камгалаар дээш шимчээшкини эгелээ. 1611 чылдың күзүндө Нижний Новгородтуң хамаатызы Минин ополчен шерини чыып эгелээн, ону дайынчы арга-дуржулгалыг, талантылыг Пожарский удуртуп турган,

ынчалдыр улусчу ополчен шерини тургустунган. Чон эгелээшкини бүрүнү-биле деткээш, ополчен шериглеринге бүгү-ле болдунар дузаны чедирген, удаваанда ол чоннуң күчүлүг шимчээшкини болу берген.

1612 чылда чон Төрээн чурту Россияны камгалаар, Москваны, Кремльди хостаар дээш бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг көдүрлүп үнген. Минин биле Пожарский баштаан Россияның патриотчу күжүн чылча шавар, узуткаар дээш даштыкы интервентилер чурт иштиниң бояр ызыгууртан бөлүктөрүнө деткидип алгаш, удурланышкыны кылган. Кандыг-даа кам-хайыра чок удурланышкын турза-даа, Россияның хамаарышпас чоруун, чонун камгалаары бүгү улустуң ыдыктыг херээ болу берген. Бо демиселге орустар, татарлар, чуваштар, марийлер, башкирлер, удмурттар болгаш өске-даа нацияның кижилери кончуг идея-кейлиг киришкен. Россияның эрткен төөгүзүндө алгаш көөрге, чурттуң хөй национал чону мындыг бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг чоруу, хамаатыларның хайныышкыны күзел-чүткүлү турбаан.

1612 чылдың чаа сан-биле ноябрь 4-те, эрги сан-биле октябрь 22-де Москваны, Кремльди эжелекчилерден хостаан. Поляк интервентилер десе берген. Тиилелгени чедип алган чонга деткиген Минин биле Пожарскийниң

шимчээшкини Россияга хамааты нитилелди тургузарының бирги үе-чадазы болган. Ол дээрже, земство шимчээшкини (революция мурнунда көдээ черлерге турган тус чер бот-башкарылганының органнары), чоннуң бодунуң шимчээшкини, чоннуң күчүлүг күжүнүң тытып келгени болур. Бо төөгүлүг болушкун соонда Россияның эрге-чагырга органнары катап тургустунган. Хаанга Михзил Федорович Романов сонгуткан. Ол романовтарның чаа салгакчыларының үндеилекизи болган. Оон бээр Россияга чоннуң көстүп көрбээн политиктиг, социал, сагыш-сеткил каттыжыышкыны, бир демниг чоруу эгелээ, хөй национал улустарның аразында найырал быжыккан, кады ажылдажылга калбарган. Каш он чылдар эрткенде Россия чүгле анаа күрүне эвес, күчү-күштүг, делгем девискээрлиг улуг күрүне болу берген.

Россияның тургустунарынга, хөгжүүрүнге, чоннуң чаңгыс эвин быжыглаарынга, сагыш-сеткилин каттыжтырарынга рольду ойнаан бо ужур-дузаны улуг төөгүлүг болушкунга тураскаадып, ноябрь 4-те чоннуң чаңгыс эвиниң күрүне байырлалын чылдың-на демдеглээр кылдыр доктааткан. Ону бо чылын, ам үш хонгаш, ноябрь 4-те, бир дугаар байырлап эрттирер бис.

Материалды солунуң нитилел-политиктиг килдизи белеткээн.

Саналга палатазында

ӨӨРЕНИП КӨӨРҮН СҮМЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Саналга палатазы бо чылдың тос айларында кылып чоруткан ажылының түңнелин үндүрген. Республиканың Саналга палатазының коллегиясы отчеттуг үениң иштинде ооң даргазының оралакчызының болгаш аудиторларның республика бюджетиниң акша-хөреңгизин ажыктыг болгаш хоойлуга дүүштүр ажыглаанының хынаан хемчеглерниң түңнелдериниң дугайында 19 отчетту бадылаан.

Планга кирген болгаш планга кирбээн хыналдаларны чорутканының түңнелинде, 281 970,3 муң рубльдин саң-хөө хажыдыышкынарын илереткен. Саналга палатазының хыналдалыг ажил-чорудулганының түңнелинде, республика бюджетинде 20 784,5 муң рубльди эгиттирген. Тодараттыг хажыдыышкынарын эдери-биле яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларынче 23 дыңнадыышкынарын чоруткан, ооң 19-га ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайында харыы келген.

Ап чорудуп келген хыналдаларның түңнели-биле Саналга палатазы республиканың Чазаанче бижимел дыңнадыгы кириген. Бо чылдың 9 айларында Тыва Респуб-

ликаның Чазаа дараазында доктаалдарны хүлээп алган: «Кызылдың пиво хайындырар заводу «Хемчик» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге хамаарыштыр буураашкына таварышканының дугайында ТР-ниң Саналга палатазының хыналдазында тодараттыг четпестерни эдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында», «Тыва даг-дүгү комбинады» күрүне бүдүрүлгези, «Тыва алгы» ААН, «Тываның хевистер» ККБ, «2002-2004 чылдарда республикага капитал салыышкыны тускай угланыышкыныг ажыглаары болгаш саң-хөө хыналдаларының түңнелдериниң талазы-биле РФ-тиң Саналга палатазының берген сагындырыгларын эдериниң тала-

зы-биле хемчеглерни бадылаарының дугайында». Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың июль 27-де № 875 «2004 чылда Тыва Республиканың Саналга палатазының тодараткан хажыдыышкынарын эдериниң талазы-биле республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының ап чорудар хемчеглериниң дугайында» доктаалында, ТР-ниң Саналга палатазының сагындырыгларында кирген хажыдыышкынарын эдериниң талазы-биле үезинде чедир хемчег албайн келгенин айткан болгаш республиканың яамыларын болгаш ведомстволарын удуртуп турар эрге-дужалдыг кижилерни чурум үрээниниң дугайында хемчег алыр талазы-биле айтырыгы өөренип көөрүн сүмелээ.

А.АРАНДОЛ,
ТР-ниң Саналга палатазының информация-аналитиктиг хандырылга болгаш эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги.

Митинг

СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ХЕРЕК

Кызыл хоорайга Аныктар сквериниң чанынга келир чылда улуг спорт комплекзи тударың деткээн митинг октябрь 31-де болган.

Митингге киришкен спорттуң хоочуннары, спортчулар, студентилер, ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары, школачылар келир 2006 чылда найысылалга Улуг-Хемни кежир көвүрүгнүң чоогунда Аныктар сквериниң чанынга 3 залдыг — улуг залы безин 1000 олуттуг улуг спорт комплекзин тударыңга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның болгаш Кызыл хоорайның мэриязының доктаалдарын деткип турган.

Бо спорт комплекзиниң тудуун тударыңга 150 миллион рубль херек. Ооң акшаландырыышкынының чартыын Күш-культура болгаш спорт талазы-биле федералдыг агентилел чорудар. А артыканы бистиң чаңгыс чер-чуртуvus Сергей Шойгунуң деткичилер тып дузалааны-биле «Лукойл» кампаниязы чорудар.

Спорт комплекзиниң тудуун келир чылдың апрельде эгелээш, 3-4 айның дургузунда доозары көрдүнүп турар. Ынчалза-даа амгы үеде ол девискээрде пиво садар болгаш аныктар хөглөдир черлер ажыдып алган сайгарлыкчыларга ол шаптык болуп турар. Бүгү талазы-биле таарымча-

лыг спорт комплекзи тудуп алыры республиканың спортчуларының, аарыкчыларының шагдан тура улуг, «ырак» күзели турган деп болур. Келир үеде салгалы-высты күш-культурага, спортка хаара тудуп, кижизидеринге улуг салдарлыг болур спорт комплекзин республика бюджетинден дашкаар акша-хөреңги-биле тудар аргадан ойталаары канчап-даа болдунмас дээрзин хоочуннар чугаалап турган. Митингге Православ хүрээден Вячеслав ада сес ап чуве чугаалааш, кижилерү спортчу болбаза-даа, шупту кадык болзун дээш безин спорт комплекзин ажыдары чөптүг дээрзин айыткан болгаш спорт комплекзи турар черниң арылаашкыны кылган.

Баазазыңга спорттуң яны-бүрү хевирлеринге Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларны, концерттер, делгелгелер, эртем симпозиумнарын болгаш чурттакчыларга көрдүнген өске-даа хемчеглерни эртирип болур спорт комплекзиниң тудуун тударың деткээн кыйгырыгы митингиниң киржикчилери хүлээп алган.

Бистиң корр.

Орук шимчээшкининиң озал-ондаанга хамаарыштыр

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

Бо хүннерде бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың автомашина озал-ондаанга таварышкаш, өг-бүле, ажы-төү-бүле катая анык назынында амы-тынындан чарлып турарын дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткили аарып, дүвүрөп келир-дир. Бо бүгү качыгдалдыг, улуг каража-когаралдыг болушкуннарын чылдагааннары чүдөл, ону болдурбас дээш чүнү кылза экил деп кижилер аңдара-дүңдере бодап кээр-дир.

Бойдустан-даа, кижиниң-даа киржилгези, буруузу-биле болган улуг, биче айыыл-халаптар ыяап-ла кол чылдагааннарлыг болур. Ынчангаш бодунуң билип турарым-биле оларның чамдыызында болза маңаа бижикседим, силер-биле сүмележикседим, эргим чонум.

Бо чылдың бирги чартыында республикага автомашиналарга болган когаралдыг, чидирилгил озал-ондакка хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Ооржактың республиканың бүгү чонунга, бүдүрүлгелерге, албан организацияларга, тус чер

эрге-чагырга органнарынга кончуг тодаргай, билдингир сорулгаларлыг Кыйгырыын кылды. Ону амыдыралга боттандыраары-биле кайда, кандыг хемчеглер ап чорутканыл, маңаа хамаарыштыр чер-черде күүсекчи эрге-чагырга органнарының кандыг шиттирлер, доктаалдар хүлээп алганының дугайында оларның удуртукчуларының, Чазактың харыысалгалыг ажылдакчыларының материалдарын парлалганың массалыг чеп-скетеринге парлаанын көрбөдүм, чон-биле сүмележил олурганын эскербедим.

(Уланчызы 8-ки арында).

2006 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага баштай тыва дылга үнген солун. Ол тургустунганындан бээр 80 чылдарның дургузунда тыва дылды, чечен чогаалды, уран чүдүлү сайзырадырыңга, Тываның бурунгаар хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедишкениг шиттирлээринге ооң кириңиң үлүгү улуг. Ажы демократтыг чартылгаларың, сөстүң хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдезиниң чезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып, аңаа хамаарыштыр номчукчулары-биле

сырый харылзаалыг. Ынчангаш «Шын»-чоннуң солуну болуп турар.

Бо нитилел-политиктиг чугула солуну 2006 чылдың бирги чартыында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелерге, албан организациялар удуртукчуларыңга сүмелеп тур бис. Чагыдылга республиканың бизиң почта салбырларыңга 2005 чылдың ноябрь 25-ке чедир уламчылаар.

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хуу чагыдыкчыларга — 279 рубль 78 көпеек.
Пенсионерлерге (чингелделиг) — 249 рубль 78 көпеек.
Бүдүрүлгелерге, организацияларга — 354 рубль 96 көпеек.

Албан медээзи

Конституция нормаларын өскертириниң чурумунга консультациялар

Октябрь 25-те Кызылга 2001 чылдың май 6-да республика референдумунга хүлээп алдынган болгаш күш кирген ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер кириериниң чурумунуң дугайында сүмелекчи (консультация) хурал болган.

Хуралга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң Аппарадының Сибирь федералдыг округта кол федералдыг инспектору В.И.Чернышев, ТР-ниң Улуг Хуралындан Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы В.Г.Вальков, Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Б.Б.Монгуш, Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С.Германова, Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы М.С.Монгуш, ТР-ниң Конституция судунуң даргазы О.Л.С.Салчак, ТР-ниң Дээди судунуң даргазы Н.Ч.Күжүгет, ТР-ниң Арбитраж судунуң даргазының хүлээлгелерин күүседип турар М.Д.Данзырын, ТР-ниң прокурору В.И.Кизикин, Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелиниң начальниги С.С.Күжүгет, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы Ю.О.Ооржак, ТР-ниң Чазаның Аппарадының удуртукчузунуң хүлээлгелерин күүседип турар О.Л.С.Салчак, ТР-ниң Чазак Даргазының Күрүнениң хоойлу-дүрүм эргелелиниң начальнигиниң оралакчызының хүлээлгелерин күүседип турар В.Н.Фитин, ТР-ниң Улуг Хуралында ТР-ниң Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи А.И.Очур киришкен.

Мындыг составтыг хуралды эрттиреринге ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың сентябрь 21-де «ТР-ниң Конституциязы: айтырыглары болгаш келир үези» деп темага парламенти дыңнадыларын бадылаарының дугайында» доктаалды хүлээп алганы салдарлыг болган. Бо чылдың июнь 17-де Хоойлужудулга палатазының сүмелээнибиле эрттирген дыңнадылганың рекомендацияларына ТР-ниң Конституциязынча өскерилгелер кириерин бөдүүнчүдери эргежок чугулазының дугайында болгаш республиканың Кол Хоойлузуңуң өзек чүүлдерин өскертир аргазы болур референдумдан ойталаарының айтырыглары көдүртүп турган. Рекомендацияларын авторлары ТР-ниң Конституциязының быжыглааны республиканың күрүне органнының эрге-чагыргаларының аразында эргелериниң деңизгүүрүн чигзинишкнине таварыштырган, ол ышкаш ийи палаталыг парламенти тургузары чогумчалыын айтыпкан.

Хуралга бо айтырыгларга хамаарыштыр боттарының бодалдарын ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Ооржак, ТР-ниң Конституция судунуң даргазы О.Салчак, Кол федералдыг инспектор В.Чернышев, ТР-ниң Дээди судунуң даргазы Н.Күжүгет, ТР-ниң прокурору В.Кизикин, Хоойлужудулга палатазының комитетиниң даргазы Б.Монгуш, Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы В.Вальков болгаш Федералдыг бүрүткел албанының ТР-де эргелелиниң начальниги С.Күжүгет илереткен.

Хуралдың киржикчилери Тыва Республиканың 2001 чылдың май 6-да референдумга хүлээп алдынган амгы Конституциязы регионга быжыг чорукту тургузуп турар болгаш Тыва Республикада чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының кол эргелерин болгаш хосталгаларын хандырып турарын демдеглээн. Хоойлужудулга палатазының тургусканы документте демдеглетинген кезектерде чамдык дүрүмнерге (амгы Конституцияда күрүне эрге-чагырга органнының эргелерин эде көөрү чугулазының дугайында, ийи палаталыг парламенти тудары саң-хөө талазы-биле аар-бергезиниң дугайында, ТР-ниң Конституциязында эрге-чагырга адырлары аңгылаар талазы-биле принциптер айтырыглары, күрүне эрге-чагырга органнының системасы болгаш ТР-ниң амгы Конституциязының быжыг чоруун хандыраарының механизмине хамаарыштыр өскерилгелер кириерин бөдүүнчүдериң дугайында) чөрүлдээли дээрзинге чөпшээрешкен. Олар амыдыралга боттанза, республиканың иштики турум политиктиг байдалына салдарлыг болуру чадалчок, ыңчангаш бо дүрүмнер хайгаарал болгаш суд органнының кичээнгейинге төлептиг.

ТР-ниң Конституциязынча конъюнктурлуг байдалдыг эдилгелер кириериниң камгалалының механизми текстин бодунда кирип турар дээрзин хуралга демдеглээн. ТР-ниң Кол Хоойлузуңуң хүлээп алырының болгаш конституусчу өзек дүрүмнерниң эде көрүлдезиниң онзагай чуруму (140-ги чүүлде көрдүнгени-биле, Кол Хоойлузуңуң 1 болгаш 16-гы эгелеринге эдилгелерни ТР-ниң референдумунга кирип болур) ТР-ниң Конституциязының бодунуң болгаш регионда нити социал-политиктиг байдалдың быжыг чоруун тургузуп турар. ТР-ниң Конституциязының өзек чүүлдеринче эдилгелерни кириерин бөдүүнчүктен таварылгада Кол Хоойлу политиктиг удурланыышкынын чепсээне шилчий берип болурунун айыылы тургустунуп болур.

Сөөлгү үелерде хүлээп алдынган федералдыг хоойлулар езугаар ТР-ниң амгы Конституциязынча чогуур эдилгелерни кириери чугула апарган. Ол ооң бирги эгезиниң айтырыгларына база хамаарып турар. Хуралдың киржикчилери бо ажилды шапкынчыдары-биле чөпшээрешкен, ыңчалзажок санал берип турганнарны-биле алырга, чогуур эдилгелерни хүлээп ап тура, чаа чүүлге кадык хамаарылганы база ТР-ниң Конституциязының бодунда айыттынган чурумну чиге сагыры чугула. Бо ажилга ТР-ниң амгы Конституциязынча эдилгелер болгаш немелделер кириериниң талазы-биле республиканың чурттакчыларының, эрге-чагырганың адырларының, бүгү политиктиг күштерниң сүмелеп кириген саналдарын өөренип көөр, анализтээр болгаш дүүштүрер кол орган болур Конституция комиссиязы чугула черни элээр уjurлуг. Хуралга ТР-ниң чаа Конституциязын тургузар азы конституусчу кол дүрүмнерге эдилгелер кириериниң дугайында чугаа бар-чогуунуң барымдаазы чокка Конституция комиссиязын тургузарының аргаларына хамаарыштыр ТР-ниң Конституция судунуң бо чайын үндүрген шиитпири езугаар ук комиссияны шалпыкын тургузары негетинип келгенин онзалап демдеглээн.

Хуралдың ажылының түннелдери-биле чогуур санал-оналдарны хүлээп алган.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың октябрь 17-де үндүрген № 231, 233, 234, 235 Чарлыктары-биле күсөкчи эрге-чагырга органнына, республиканың үлетпүрүнүн хөгжүлдезинге болгаш Тыва Республикага суворганнар тудугларына кириген үлүг-хуузу, ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Чазак Даргазының кадр политиказы болгаш күрүне албанының эргелелиниң кадрлар белеткелениң болгаш эде белеткээриниң, учет килдизиниң начальниги Татьяна Ойду-ооловна Ооржакты;

Алдын тывыкчыларының «Ойна» артелиниң Кызыл участогунун начальниги Алексей Ефремович Бедаревти;

Эрзин кожуунун тудугжулар бригадир Максими Тукчевич Комбуну шаңнаар.

Балгазын ортумак школазының башкыларын шаңнаар дугайында

Өөредилге талазы-биле чедип алган чедишкенин болгаш Балгазын суурнуң нити өөредилгенин ортумак школазының үндөзилеп тургустунганындан бээр 75 чыл болганы-биле

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Балгазын суурнуң нити өөредилгениң ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы Валентина Александровна Комаровага тыпсыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Балгазын суурнуң нити өөредилгениң ортумак школазының химия башкызы Татьяна Валерьевна Евдокимованы шаңнаар.

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу дээш «Тыва Республиканың улустуң эмчизи» хүндүлүг атты Кызыл кожуунун Черби суурда участок эмнелгезиниң кол эмчизи Владимир Степанович Савиловка;

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Чангыс демниг Россия» Бүгү-эвилелдин политиктиг партиязының Кызыл хоорайда салбырының күсөкчюмунуң удуртукчу Мария Михайловна Фирсовага;

Тыва Республиканың күрүнениң төп архивиниң директорунун оралакчызы Наталья Ивановна Сургутскаяга тыпсыр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Уругларның республика эмнелгезиниң эмчи-фтизиатры Чочай Александровна Дорсатты;

Чадаананың хөмүр-даш уургайының чолаачызы Владислав Сүрүнович Монгушту;

Чөөн-Хемчик кожуунун Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле килдистин ажилдакчызы Зайцев Козалаанович Монгушту; «Республиканың одаар чүүл сайгарар талазы-биле конторазы» ККБ-нин Каа-Хемде складының чүдүрүкчү чолаачызы Владимир Васильевич Непомнящихни;

Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле агентилелдин килдис начальниги Александр Бадыевич Ооржакты;

Федералдыг казначействонуң Тыва Республика талазы-биле эргелелдин кадрлар килдизиниң начальниги Салбак Камаевна Ортаатты;

Регионалдыг статистика болгаш чурттакчы чонну күш-ажылга хаара тудар агентилелдин директору Серафима Чалгын-ооловна Сатты;

«Тываэнерго» ААН-ниң электри четкизиниң Тээли участогунун мастери Владимир Байырович Салчакты;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Валерий Ооржаквич Тарыманы шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай. 2005 чылдың октябрь 26. № 237

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш социал адырның, муниципалдыг тургузуларның объектилеринге болгаш ЧЭТ-ке одаар чүүлдүн курлавырының нормазын тургузарының дугайында

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2005 чылдың октябрь 18 №1134

2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үелеринде чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш социал адырның объектилеринге, республиканың чурттакчы чонун чылыг-биле хандырып турар организацияларны болгаш бүдүрүлгелерни одаар чүүл-биле турум хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үелеринде Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш социал адырның объектилеринге, муниципалдыг тургузуларның котельнаяларына болгаш ЧЭТ-ке одаар чүүлдүн курлавырының нормазын тургузарының чурумун бадылаар (капсырылга коштунган).

2. 2005 чылдың октябрь 30-ге чедир кожууннарның болгаш хоорайларның чагыргаларының удуртукчуларына сүмелээр:

— социал албан черлериниң адырынга, муниципалдыг тургузуларның котельнаяларына болгаш ЧЭТ-ке одалга сезонунуң үезинде одаар чүүлдүн курлавырының нормазын тударын организастап чорудар

болгаш ону тургузарын контролдаар талазы-биле комиссияны тургузар;

— одаар чүүлдүн курлавырының хемчээлин тодарадыр, шыжал турар чериниң байдалын хынаар, хүн бүрүде ооң түннелин үндүрер, орта хамаарыштыр актыны тургузар;

— хөмүр-даштың курлавырын хандыраар сан-хөө талазы-биле санажылганы күүседир;

— хөмүр-даштың курлавырын складка шыгжаарын хандыраар болгаш кадагалаар.

3. Муниципалдыг тургузуларның чагыргаларының удуртукчулары неделя бүрүзүнде Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызынча оперативтиг кады ажилдажылгага дүүштүр объект бүрүзүнде хөмүр-даштың курлавырының хемчээлиниң дугайында медээни бээрин сүмелээр.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң дугайында контролду ТР-ниң Чазак Аппарадының адырлар хөгжүлдезиниң болгаш саң-хөө, экономика эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазаның №1134 доктаалы-биле 2005 чылдың октябрь 18-те бадылаан

2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үелеринде Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш социал адырның объектилеринге, муниципалдыг тургузуларның котельнаяларына болгаш ЧЭТ-ке одаар чүүлдүн чижек курлавырын тургузарының чуруму

1.Өнчүнүн хевириниң болгаш органи- застыг-эрге-хоойлу хевиринден хамаарыл-

га чокка чылыг энергиязының бүдүрүлгезинде кирип турар организациялар нормативтиг документация үндөзилеп амгы чуруму ажилдап кылыр.

2. Социал адырның, муниципалдыг тургузуларның болгаш ЧЭТ-ке одалга сезонунуң үезинде одаар чүүлдүн чижек хемчээлин тударын организастап чорудар болгаш ооң контролонун ажылын тургузар талазы-биле комиссияны даргазынга муниципалдыг тургузунуң чагыргазының даргазы азы ооң оралакчызы бооп болур, комиссияның составын коллегия хуралының шиитпири-биле бадылаар. Комиссия дараазында хүлээлгени боттандырып чорудар.

2.1 тодарадырга:

— организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң одаар чүүл хереглелиниң нормазын, боттарында турар котельнаяларның, оларның дериг-херекселдериниң паспортунга дүүштүр санап үндүрер;

— дериг-херекселдерниң характеристиказының хемчээлинге дүүштүр чылыг дөстөринге ажыглаар одаар чүүлдүн чылда хереглелин тодарадыр.

— одаар чүүл курлавырын шыгжаар баазалыг складтар.

2.2 Россияның Федералдыг даг хайгааралының тургусканы нормага дүүштүр одаар чүүлдүн курлавырының чижек-хемчээлин муниципалдыг тургузуларның чылыг дөстөриниң бөлүү азы чылыг дөстөриниң бүрүзүнге тургузар (2001 чылдың сентябрь 10 № 12-01:931 инструкция);

2.3 2004 чылдың апрель 5-те № 6612:АШ:05 Россия Федерациязының Экономикатиг хөгжүлдө болгаш Садыг яамызының чөпшээрешкени-биле Тыва Республиканың девискээринде хөмүр-дашты чаңгыс бээр чер «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ажык акционер ниитилел. Үстүнде айыттынган комиссия, хөмүр-даш сөөртүр организацияларны конкурс езугаар тодарадыр.

2.4 Одалга сезону эгелээриниң бетинге чедир одаар чүүлдүн курлавырының нормазын хандыраар болгаш чылыг дөстөриниң складтарына одаар чүүлдү сөөртүп чедирериниң графигин бадылаар болгаш тургузар.

2.5 Баазалыг складтардан чылыг берикчилеринге чедир одаар чүүлдү чедирериниң маршруттарын, графигин ажилдап кылыр.

2.6 Муниципалдыг тургузуларның удуртукчулары Тыва Республиканың Чазаа-биле чедирген одаар чүүлдү акшаландыраарының чурумун болгаш акша-хөреңгини ажыглаанының контролон хандыраар талазы-биле дугуржур.

2.7 Одаар чүүлдүн курлавырының байдалы болгаш кышкы үениң эртип турар байдалының дугайында чылыг-биле хандырып турар организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын неделя санында дыңнаар. Ону дыңнаанының түннелин протоколга тургузар.

Балыктаары — культурлуг дыштанылга

Россельхознадзорнуң Тыва Республикада эргелели ажилдап эгелээнинден бээр үр эвес үе эрткен-даа болза, 9 айларның түңнелдери-биле эвээш эвес ажил кылдынган.

Солунувустун бөгүнгү үндүрүлгезинде ук эргелелдин балык хайгаарал килдизиниң эргелекчизи А.А.-С.Монгуш биле бистиң корреспондентивис чугаазын силерге бараалгаттывыс.

— Александр Ак-Салович, харылап турар килдизиниң ажил угланышыны-биле база сөөлгү айларның көргүзүлгери-биле таныштырып көрүңерем.

— Бир эвес маңа бистиң килдизиниң ажилына удуртулга болдуруп турар дүрүмүвүстүн бүгү кезектеринге доктар болзувусса, эвээш эвес үе негетинер, ынчанга эң кол чүүлдер-биле кысказы-биле таныштырып кызыдай.

Россия Федерациязының ветеринария болга фитосанитария хайгааралының Россельхознадзорнуң Тыва Республикада эргелелиниң дүрүмүнүн 5.4 чүүлүнге дүүштүр бистиң килдиз Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күрүне албан организацияларының, тус чер бот-башкарылга органның, албан-дужалды кижилерниң, юридиктиг организацияларның болгаш хууда кижилерниң Россия Федерациязының “Балыктаашкынга болгаш хем, далайның биологтуг курлары камгалаарына” хамаарышкан 2005 чылдың декабрь 20-де хүлээп алдынган 166 дугаар хоойлузунуң болгаш “Балыктаашкын дүрүмнериниң” негелдериниң күүселделеринге хамаарыштыр хыналда болгаш хайгаарал чорудар килдиз болуп турар.

Оң-биле чергелештир балыктаарына хамаарышкан чөпшээрелдерни эртем езугаар тургустунган тускай хемчээлге үндезилеп, тываның хем, хөлдериңге балык-

ты өстүрүп, сайзырадырынга чөпшээрелдерни база балыкты болгаш сугда биологтуг курлавырларны шинчилээр эртем ажилдарына лицензиялар берип турар бис.

Ынчаарга, үстүнде айтылган чүүлдерге дүүштүр хыналда болгаш хайгаарал ажилдары доктаамал чоруттунуп турар.

Россельхознадзорниң Россия Федерациязының Юстиция яамызының 2005 чылдың апрель 26-да бүрүткеттинген 138 дугаарлыг доктаалына дүүштүр килдизиниң специалистеринде балыктаарының болгаш аңнаарының хоойлуларын база дүрүмнерин хажыткан юридиктиг болгаш хамааты кижилерге, албан организацияларына административтиг черк үүлгеткенинге (хажытканы дээш) протоколдарны долдуруп, төтөглекчи административтиг торгаалдар оонар черк үүлгедиринге ажылаан четки материалдарын, хемелерин, ок-боозун, а черк болза машина-техниказын тускай доктааткан дүрүм езугаар хавырап эргелиг.

Ажылдаанывыс 4 айларның көргүзүлгери биле килдизиниң специалистериниң нитизи-биле 74 административтиг черктерге протоколдар тургускан, 167 четки, 5 хеме хавырттыган, 24.300 рубльге торгаал оонааттыган, а оң түңнелинде бойдука чедирген когаралдын нити түнү 35879 рубль болуп турар. Бо хүнде ол түнүн 22679 рубль республика бюджетинче кирген.

Килдизиниң 12 специалистерин

рейдилерге доктаамал үнүп, бодунуң ажилын ак сеткилдиг күүседип турарын маңа демдеглейин. Республиканың Иштики черектер яамызының «Эргелел-биле кады ажилдажылга дугайында» 2005 чылдың № 198 дугаарлыг доктаалы килдизиниң ажилына улуг дузаны чедирип турар “Шынны” ажилдакчылары-биле кады рейд үнүп база силерниң солунуңарга балыктаарының дүрүмнеринге хамаарышкан чүүлдерни чырыдып турарывыс бистиң ажылывыстың база бир кол кезээ болуп турар.

— Александр Ак-Салович, бо хүннерде балыкчыларның билип алгы дег хоруглуг чүүлдерин чугаалап көрүңерем.

— “...Балыктаашкын дүрүмүнүн” 23 чүүлүнүн “ж” кезээнде айытканы-биле Енисейге кирип аккан бүгү адырларына кадыргы, шокар болгаш белди тударын сентябрь 1-ден октябрь 10-га чедир хораан турган, а ол-ла чүүлүн “и” кезээнде сиг, пелядь, ряпушка деп балыктарны октябрь 1-ден январь 1-ге дээр тударын хораан.

Бо хоруглуг үелерде дүрүм хажыткан кижилерни кичээндирип дыңнадып каарым болза, бир кудурук саны-биле балыктың улуг-бичези хамаанчокка чаңгыс сиг азы пелядь дээш торгаалының хемчээли 250 рубль, а ряпушка деп балыктың бирээзиниң 25 рубль. Оң-биле чергелештир немеп каарым — хоруглуг үеде тутурганы дээш төтөглекчилерниң ук торгаалы “Балыктаарының дүрүмүнүн” таксаларына дүүштүр ийи катал өзер. Балыкчыларның кичээнге ийинге онза дыңнадып каарым Тыва Республиканың “Кызыл дептеринче” кирип турар 6 хевирниң балыктары бар. Ол

дээрге, стерлядь, бел, тугун, сояның хөл ак балыгы, хөл кадыргызы база сояның хөл кадыргызы. Ук балыктарны тутканы дээш торгаал хемчээлдерин чаңгыс белге чижелеп чугаалаарга: бир кудурукка хамаарыштыр, база-ла ооң улуу азы бичизини хамаанчокка, “...балыктаашкын дүрүмүнүн” таксазына дүүштүр 1250 рубль. Оң кырынга РФ-тин Административтиг кеземче кодекзиниң 8.35 дугаар чүүлүнде айытканы-биле хамааты кижиге 1500 рубльге торгаалды оонар апаар. Ол талазы-биле балыкчыларны бо хоруглуг үелерде онза кичээндирип сагындырап-дыр мен.

Ынчаарга ук дүрүмүнүн 9 чүүлүнге хамаарыштыр хемнер, хөлдөр чоогунга балыктаарына хоруглуг черкелдер: четкилер, частыр болгаш хораннар бүдүмелдерлиг чорууру хоруглуг. Машина-техниканы хемнер, хөлдөр эринге чуурун 9.7 чүүлүнде хораан. Бо айыткан чүүлдерни хажытканы дээш Административтиг кеземче кодекзиниң 8.37 чүүлүнүн 2-ги кезээнге болгаш 8.33 чүүлүнге дүүштүр хамаатыларга 300-тен 500 рубль чедир, удурткуч эрге-дужалды кижилерге 500-1000 рубль чедир, а юридиктиг организацияларны 50 мундан өрү рубльге торгаал.

Тожунуң Азас, Тоора-Хем, Кызыл-Хем база Хамсырадан балыктаары чылдың кайы-даа үезинде хоруглуг.

— Александр Ак-Салович, дараазында балыктаарына хамаарыштыр чөпшээрелдиг чүүлдер-биле номчукчуларывысты таныштырып көрүңерем.

— Онза камгалалдыг черлер, заповедниктер девискээринден аңгыда, база хоруглуг үелерден аңгыда, садып-саарар сорулгалыг эвес, а өг-бүлеге аш-чемге ажыглаары-биле “Балыктаарының дүрүмүнүн” 18-ки чүүлүнде айытканы-биле туткан балыкының саны тус хемчээлге дүүштүр хамааты бүрүзү балыктаар эрге-

лиг. Ук чүүлду тодаргайлап чугаалаар болза, балыктап чаңгыс үнүшкүндөн бир кижиге 4 шокарны, 20 кадыргыны, 12 пелядьты, 20 лещты, 15 ак-балыкты, 15 карасыты сыырткыш-биле тудуп ап болурун айыткан.

Өске кандыг хевирниң черкелдери-биле балыктап болуру дүрүмүнүн 17.1 чүүлүнүн “а” кезээнде айыткан, а 17.4 чүүлүнде айытканы болза, Соңгу чүкке деңнээр районнарның девискээринде чурттап турар үндезин национал чонунуң төлээлери чурттап турар чериниң чоогунда хемнер, хөлдөрдөн 25 метр хемчээлдиг четки-биле балыктап болуру көрдүнгөн.

— Устүнде айтылган чүүлдерден аңгыда номчукчуларывыска чүнү чугаалап болур силер?

— Төрзэн Тывавыстың хем сугларында балык-байланың камгалалы, аңаа хумагалыг болуру чүгле бистиң килдизиниң ажилы эвес деп билип турар мен. Ол дээрге бүгү чонунуң демниң ажылы, меделердиг хамаарылгазы болур. Келир үениң салгалына арттырып бээривис бойдузавус байлаан кадагалаары бүгү чонунуң ыдыктыг хүлээлгези болур ужурулуг.

Хоойлу-дүрүм хажытпайн балыктаары — культурлуг дыштанылга, агаарлашкын база кадыкшыл-дыр. Ындыгларга бистиң ажилдакчыларывыстың талазындан чемелел турбас. Ынчалза-даа ажилдап чорааш көөрге, чамдык балыкчылар азы дорту-биле чугаалаарга, төтөглекчилер болур, чогуур бүгү аргаларны ажылап, балыкты хораннап, шүүрүп, четкилер мөөңү-биле тудуп алгаш баарын бодаар боор-дур. Ындыглар-биле шыңгыы ажилды чорудар сорулгалыг, эргелелдин ажилдакчыларына улуг эргелерни берген чылдагааны-даа бо.

— Александр Ак-Салович, солун чугаанар, дыңнадыларыңар дээш улуу-биле четтирдим. Чымыштыг ажил-ижиңерге чедиши-киннерни күзедим.

АМЫДЫРАЛ ООҢ ПОГОННАРЫН ХАРАВААН

• Сактыышкын

Дайын төнгөндөн бээр 60 чыл эрткен. Фашисттер эжелекчилер-биле ийи чыл, кем-херек үүлгедир чорук-биле 52 чыл тулчуп келген хоочун бөгүнде бистиң аравыста чок. Юстицияның улуг чөвүлекчизи Александр Тимофеевич Соломатов бистиң аравыста чок-даа бол, оң эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу, буянныг ажилы-жи чүрөктерде дириг арткан.

... Танкыны улуг маска-биле соп турда, ооң иштинге олурган кижиниң кандыг байдалда турарын дамчыдары берге. А ам танкыны “демир”-биле соп эвес, а ооң иштин чалбыштыгы от болгаш ыжы-биле чазылдыр снаряд хөме дээпкенин бодап көрээлинер. Каш машинаны солуй мунуп каапкан дуржулгалыг танкистер танк мунуп эгелеп чоруур оолдардан “Танкыда эң кол чүве чүл?” — деп анаа эвес шылгап айтырар. Олар куяк машинаның камгалалы, хөдөлдиркичизи, үгер-боозу болгаш өске-даа кезектерин доозазын санап адааш чадап каарга, танкистер бир демниг каткы-хөг-биле танкыда эң кол чүве — кортканындан чөргөшкенин өттүрбези деп харыылаар.

Танкылыг тулчушкун деп чүл дээрзин Александр Тимофеевич Соломатов чугаа кырынга эвес, черк кырында көргөн. 1943 чылдың майда кызылчыны Омск хоорайже өөредип чорудупкан, ол аңаа радист мергежилди чедип алган. Ооң соонда Бирги Украин фронтунуң 56-гы тускай танк бригадасына келген. Ол “Кызыл Сылдыс” орденин бирги тулчушкуну дээш алган. Львов областа бичежег Константиновка суур стратегтиг чугула төп турда, бистиң командьалывыс 56-ның Т-34 танкылары-биле дайынның камгалалын чара теп үе бээрин бодап турган. Ынчалзажок ол бодал боттанмай барган. “Үжен дөрттерге” удур кыдыында кадар демдектерлиг күчүлүг “Тигрлер”, “Пантералар” чылбыртып үнүпкөн. Тулчушкун 2 шак үргүлчүлээ. Чер кыры от-биле шыптынып, сирлеңейнип турган. Бистиң болгаш дайынның аттырган машиналарының оттары чалбышталып хып, черни чырыдып турган. Соломатовуң чораан танкызы суурже кирер черге турупкан. Фронтучу кажан машина сирлеш дээр соонда, чаңгы-дааштан кулак куюмналып, карактар кызыл-сарыг көвүк-биле туман-

налып чоруй барганын сактыр. Ол госпитальга бир ай чыткан соонда кээп чолаачы-механиги биле ийелээ дириг артканын билген. Бузундулар ооң будун болгаш экин балыглапкан. Бистиң дайынчылар ол суурну, чээрбиден хөй машиналарны чидирзе-даа, чаалап алганын адыгы-радиксте дыңнаткан. Госпиталь соонда танкист база катал бодунуң кезээнге келген.

Өлүм-чидим кижилерниң погоннарын харап, анаа солдаттар, офицерлер дивейн, дайынчыларны кырып турган. Удатпаанда Соломатовту Саратовтуң танк училищезинче өөредип чорудары-биле кыйгырткан. Кызылдың чурттакчызы Тирилелге хүнүн аңаа уткаан. Фронтучу училищеге С-3 танкының механик-чолаачызы мергежилди болгаш биче техник-лейтенант атты чедип алган. С-3-түн экипажына 2 офицер болгаш 3 сержант турар. Танкист Тирилелге соонда солдаттар болгаш техника-биле кады платформаларга олурупкан, Маньчжурияже чоруткан. Улуг лейтенант Соломатов гвардияның курлавырынче чүглө 1946 чылдың октябрьда үнгөн.

... Александр Соломатов 1924 чылдың март 8-те Кызылга төрүттүнгөн. Республиканың найысылалындан ол чүглө он хар биче. Фронтучу бодун “үндезин тыва мен” деп санап чораан болгаш тыва дылды эки билер турган. Соломатовуң иезиниң талазындан кырган-ачазы идик кылыр Лука Карпович Ладанов Урянхайже 1900 чылда Воронеж губерниязындан көжүп кээп, Сушь деп черге чурттап берген. Фронтучунуң адазы Тимофей Егорович Соломатов база Тывага төрүттүнгөн, аңап, балыктап, тараа өстүрүп чораан. Александр Кызылга чеди классты дооскаш, Совет-моол-тыва садыг бүдүрүлгезинге хамааржыр “Тувинценкооп” өлүк-кеш баазына ажилдай берген.

— Ол чылдарны онза эки сактыр мен — деп, Александр Тимофеевич 1995 чылда менээ чугаалап орап чүве. — Тускай эртем-билини чок-даа болза, амыдыралдың улуг школазын эрткен бедик мергежилдин кижилериниң аразына турган мен. Мээң ажилдап турган чылдарымда өлүк-кештин шынарын тодарадыр класстакчылар Күрседи, Горбунов, Худяшев чаңгыс-даа чазыг кылып көрбөз. Оон ыңай эң ырак тайга черлерге бо-ла сургакчылаар турган мен. Ол черлерде чурттап турар аңчылар, ивижилер болгаш малчынарның бойдука хумагалыын ам-даа магадал сактып чоруур мен. Суг бажы азы хемчигеш чанындан ыяш кезип алган аңчы черле сагынмас-тыр мен. Чер казары шуут хоруглуг турган. Чаңгыс ол-ла черге одаг болгаш өг тип болбас турган. Өл ыяш кезерде чер эзлеринге тейлеп турган кижини көргөн мен...

Александр Тимофеевичиниң аңнаарына болгаш дириг бойдука ынакшылы, аңаа хумагалыг сеткили бүгү назынында кадагалаттынып арткан. Ынчалзажок ол дайын соонда мергежилни өскертир ужурга таварышкан. 1946 чылда дайынчы шаңналдарлыг улуг лейтенант эргелиг фронтучу офицерге прокуратурага ажилдаарын сүмелзэн. Кызыл районнуң прокуратуразының истекчизи, Тываның область прокуратуразының улуг истекчизи, Би-Хем районнуң судьязы, Кызыл хоорайның прокурору... Александр Тимофеевич сөөлгү хонуктарына чедир (ол 1996 чылда чок болган) ТР-ниң прокуратуразының Кызылда иштики черектер органының истелге болгаш баштайгы истелгениң ханылдазының талазы-биле девискээр прокурору болуп ажилдап чораан. Эрге-хоойлу органның чартык чүс чыл бараан болуп келгени ол. Мергежил кижиниң алдынып чоруур нити байдылыгы ишти артырап ди-жир. А.Т.Соломатов каржыланмай, ажилдап эгелзэн чылдарында ышкаш оожум, топтуг, делгем көрүштүг хевээр арткан. Кажан ажилдаар күзели улуг, а билиг болгаш дуржулгазы чедишпейн баарга, ол Москвага бир чылдың курстарын, оон элзэн болгаш Харьковтуң юридиктиг институтун, оон Красноярскиниң университетиниң

юридиктиг факультетин дооскан.

Юстицияның улуг чөвүлекчизи хоочун кижилерни эчизинге чедир дыңнап билири, фактыларны допчулап хынааш, ам кээп шиттир хүлээп алыры-биле ажилына онза ылгалып турган. Хоочун бүгү назынында шиттирген улустан 2 чагааны шыгжап чораан. Оларның бирээзи — Решетада эдилге чазалгалыг куш-ажыл колониязындан. Ында “менээ бүзүрелинер болгаш шиткел үндүрерде делгем көрүштүг болганыңар дээш силерге четтирдим. Чуртталга деп чүл дээрзин чүглө ам билип тур мен” деп бижээ.

— Прокуратура — эргезин үрзэн хамаатыларның кажан-даа төлевир чокка юридиктиг тайылбыр болгаш практиктиг дуза ал болур чаңгыс-ла органы — деп, юстицияның улуг чөвүлекчизи А.Т.Соломатов чугаалап орган. — Биске аңгы-аңгы кижилер кээр. Хээлилекчилер болгаш өске-даа биске хомуданчыг сестер-биле сөглөп турар улус турар. Ындыг кижиге чугаалашкаш ону, шынап-ла, хомудатканын, ооң бюрократтыг коридорлар кезээш турупканын, бодунуң айтырыына шиттирнин тыппайн шынга, хоойлуга бүзүрелин ышкынган биле бээр сен...

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну 72 харлыына чедир арын-нүүр, ат-алдар, кижилерниң мөзү-бүдүжү дээш туржуп, аккараның тулчушкуну, кем-херек үүлгедилери-биле демиселдин эң берге участоонга бараан болуп ажилдап келген.

Хоочунуң ажил-ижин Төрзэн чурт бедик шаңналдар-биле үнелзэн. Ол Ада-чурт дайынының бирги болгаш ийиги чадазының ордени, “Кызыл Сылдыс” ордени, “Найырал” ордени база “Эрес-дидим чорук дээш”, “1941-1945 чч. Ада-чурттуң Улуг дайынына Германияны тирилзени дээш”, “Японияны тирилзени дээш” болгаш юбилейлиг өске-даа медальдар-биле шаңнаткан. Ынчалзажок кижилерниң хүндүткели болгаш өөреникчилериниң, кады ажалдап чораан эш-өөрүнүң ынакшылы хоочунуң эң бедик шаңналы болган. Фронтучу Александр Тимофеевичини билер болгаш ооң-биле кады ажилдап чораан кижилер ону кезээ мөңгөде чылыы-биле сактып артар.

Василий КРИВДИК.

Совет шериглерни Афганистандан

Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү

"Афган балыг" саргывышаан...

Эрткен субботада "Найрал" кинотеатрынга Федор Бондарчуктуң "Тоску рота" деп афган дайынының киржикчилеринге тураскааткан уран-чечен кинозунуң баштайгы көргүзүү болган. Кинонуң баштайгы көргүзүүнче чалаткан афган дайынының киржикчилери, оларның өг-бүлелери, ол дайынга өлгөн солдаттарның өг-бүлелери болгаш дөргүл-төрелдери, ада-иелери, чечен дайынының киржикчилери, Соңгу Кавказка дайынчы болушкуннарның киржикчилери, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары база ам удавас шериг хүлээлгезин эрттирип чоруптар аныяк оолдар болгаш өске-даа көрүкчүлөр зал долдур олуттарны ээлепкен.

Ооң мурнунда хөй-ле материалдарны өөренип, номчуп, дайын киржикчилеринден дыңнап келзе-даа, ындыг чүвени ол кымдан-даа дыңнаваан. Ынчангаш афган дайынының темазынче ол база катап эглип кээп, ол маадырлыг оолдарның дугайында ыяап-ла онзагай кинону тырттырар бодап алган. Күзел күштүг, шын кажанда тиилээр болгай,

Чая кинонуң премьеразы езулуг байырлал болуп эрткен дизе хөөредиг болбас. Шериг кезээниң үрер хөгжүм оркестри дайынчы ырларны чиртиледи ойнаан, дириг чечектер туткулаан көрүкчүлөр — үрде ужурашпаан «афганчылар» болгаш өске-даа шериг хептерин кеткен кижилер куспактажып ужурашкан, чугаа-соот ында-мында кидин түлүк. Кинотеатрның фойезинде Кызылдың 12 дугаар ортумак ниити билиг школазының интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан дайынчыларга тураскааткан хана солуннарлыг стендизин делгезен. Ук делгелгеден 1979-1989 чылга чедир уламчылаан афган дайынының дугайында хөйну билип ап болур. Маадырларның чуруктарын көрүп, оларның арнын көрүкчүлөр танып ап, оларның дайынчы чоруунуң дугайында бижилгелерден, чүүлдерден номчуп болур.

Тыва Республиканың культура болгаш национал политика сайыдының оралакчызы Елена Ооржак байырлыг ужуражылганы ажыдып, кинону тырттырган төөгүзүңге хамаарыштыр кыска тайылбырны кылды. Федор Бондарчук афган дайынының дугайында кино тырттырарын каш чыл иштинде күзеп, ол талазы-биле материалдар чыып, үр-ле белеткенип келген. Ынчалза-даа акша-төгери чогундан ооң күзели боттанмайн келген. А беш чыл бурунгаар ол Афганистанга турган шериг кезээниң 9 дугаар ротазының солдатынга ужурашкан. Ооң-биле чугаа, ук ротаның маадырлыг чоруу режиссернуң бүгү сагыш-сеткилин хайныктырып, кайгадыпкан.

ынчангаш Федор Бондарчук бо кинону тырттырар чарыгдалдарны дуглаар акша-төгерики деткиччилерниң ачызында тып, мораль-психологтуг талазы-биле кайгамчык күштүг кинону тырттырганын кежээниң башкарыкчызы тайылбырлады.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол сөс ап чүве чугаалааш, мынча дээн:

— Хүндүлүг дайынчы өңнүктерим, дайынчы эш-өөрнүң өг-бүлелери, ада-иелери болгаш төрелдер! Чаа кинонуң премьеразы-биле силерге байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. Бо кинону көрдүм, ам база күзелдиим-биле силер бүгү-де-биле кады сагыш аарып көөр мен. Афган дайынының дугайында ажы-биле бо кинода ышкаш көргүскен кино-даа, чогаал-даа чок деп болур. Федор Бондарчук бодунуң бо ажылын ол дайын дугайында шынны-биле, канчаар болуп турганын, шак ынчаар көргүзүрүн оралдашкан. Ынчангаш ол коргунчуг дайынчы эрткен эш-өөр силерге ол үеже, чалы чылдарыңарже эглири, ол бүгү халапты катап сактыры, өлгөн эш-өөрүвүстү сактыры, саргып чоруур балы-высты катап каза сокканы дег, коргунчуг аар аарышкы болур дээрзин билип тур мен. Бо эрткен чылдарның дургузунда бистиң ол балы-высты кым-даа чазарлавайн келген болгаш, аарышкывыс бичи-ле намдай берген ышкаш болгай. Ам бо кино соонда, эрги балыглар саргып эгелээри билдингир херек. Кинода бичи уруглар көрбээн бол-

за деп күзенчиг чүүлдер бар, ынчалза-даа бистиң салгал кандыг коргунчуг халапты шыдажып эрткен келир үениң салгалдары билип алырынга бо ам көөр кинобус дузалаары чугаажок. Эр кижиг сөглээ сөзүңге кайы хире шынчы болур ужурулугул, төрөөн чуртунга кайы хире бердинген болур ужурулугул дээрзин ам шериг хүлээлгезин эрттирер аныяктарывыс моон билип алзын. Ынчангаш эш-өөр силерден бодуңарны быжыг туттуңарын, кошкап салдынмазын дилээр-дир мен. Бистиң соовуста афган дайынындан арай-ла өске чечен дайынының киржикчилери чоруп орап болгай, оларга биз эки үлегеривисти көргүзүр ужурулуг бис.

А силер, көрүкчүлөр, бо кинону кээргел сеткил-биле көрүп, "афганчылар" кандыг халапты чүктеп эрткен ханы билип ап, оларга амыдыралчы хамаарылганарны бир янзы көрүп, оларга кичээңгейиңер, хамаарылганар эриг чымчак талазынче бир өскерлер боор деп идегээр-дир мен. А силерден төрөөнеривис — кадаларывыс, ада-иелер, төрелдер дилээрим болза, силерни камнап, силерни сагыш аарывазын дээш дайынчы коргунчуг шынын чугаалавайн чораанывыс дээш өршээрин, дайынчы уржуу-биле аажычаң, бодал, амыдыралга хамаарылга — бүгү талазы-биле ескелерден ылгалы бээр чорууус дээш өршээп, бо кинону көргөн соонда, дайын киржикчилери төрөөнериңерге хамаарылганар база бир өскерлип, улам камныг болуп, оларның сеткил-хөңнүн улам ханы билип шыдаар боор силер дээрзинге бүзүрээр мен.

Кинонуң бир маадырындан "Дайын соонда чүну канчаар силер?" деп айтырарга, ол "ижер мен" деп харыылаар. "А ооң соонда?" дээрге, база-ла "бо бүгүнү утуптар дээш, ижер мен, ооң соонда дириг артып, амыдыраарын кызыдар мен" деп харыылаар. Аңаа хамаарыштыр силерге мону чугаалаксап тур мен, эргим дайынчы өңнүктерим, "афганчылар" ол этапты эрткен, ам амыдырап-чурттаарын кызыдары арткан. "Чеченчилерге" багай үлегер болбаалы. Дайынга өлгөн эштеривис анаа-ла хөй өлгөн эвес, чырык өртемчейге амыдырал дээш олар амы-тынын харамнанмааннар болгай. Бүдүн чартык чыл дургузунда безин каш дайынчы эштеривисти чидирдивис?! Оларны чүге көрбээн бис, чүге оларже кичээңгей салбаан бис?! Арай деп-ле амы-тыныг чанып келген эш-өөрүвүстү оскунмайн көрээлиңер.

Бо кинону көргөн соонда, бот-бодууска ачы-буян-

ныг сеткилдиг болуп көрээлиңер. Дайын анаа-ла хөй эртпээн, бис ону тиилеп каан бис, ол дээш күштүг, сергек болулуңар.

Шолбан Валерьевичиниң бо ханы уткалыг, сеткил хайныышкын, сагыш-човаг долган чугаазы кайгамчык дээштиг болуп, дайын киржикчизи бүрүзүнүң, залда көрүкчү бүрүзүнүң чүрээңче кирип турганының бадыткалы — күштүг болгаш үргүлчүлүдиг адыш часкаашкыннары үр-ле чаңыланды.

Чер-черниң дайынчы хөделишкениңерниң киржикчилериниң болгаш хоочуннарының «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» фондузунуң даргазы Юрий Кара-оол дайынга база тайбың амыдыралда амы-тыныңар чарылган дайынчыларга мөгейиг кылдыр

сактыышкынның минутазын чарлады. Коргунчуг шыпшында бир-ле херээжен кижиниң ишкениге каапкыш, улуг тынганы өстү-баарны саргыдыты. Дайындан ээл келбээн солдаттың дулгуяк арткан эжи азы хайлыг дайынга оглун оскунган иениң човууру-ла ыйнаан...

Мээң караамга афган дайынының киржикчизи, өөреникчим чораан Антон көстүп келди. Ону суур чону тускай кылдыр адаар — Павлик Антон дээр (документ езугаар ады Фабрик Антон Хертекович). Аныяк башкы ынчан Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөлге ажылдап чеде берген мен. Өскүс ажы-төл болгаш малчыннар уруглары интернатка чурттап турган. Ооң бир өрээлинге аныяк башкыларны чурттадып каан. Өрээли-виске Антон бо-ла кире халып кээр. Ооң айтырбас чүвези-ле чок. Аажок ажык сеткилдиг, чугаакыр, чечен-мерген, эрес оол боор. Эртен эрте безин эжикти соктааш: "Болур бе, башкы" деп кирип кээп, бистер-биле шайлап, хөөрежир. Кофени аажок сонуургаар, чаагайзынып, амдананып ижер кижиг. Ынчан төөгү кичээлиниң соонда Польшага политиктиг болушкун соонда, дыка хөйну тайылбырлажып, чугаалашкан бис. Ол бүгүге хамаарыштыр безин Антон дыка хөй

айтырылганы салып, сагыш-сеткилинден кайгап, сонуургап дыңнап органын сактып келдим. Бир-ийи чыл болгаш боду шак-ла ындыг хевирлиг политиктиг "оюнга" киржип, Афганистанга шериг хүлээлгезин эрттирип, коргунчуг дайынга киржип, аар балыг алырын ол ынчан кайын билген деп. Башкылары бистиң-даа сагыжывыска ындыг чүве кирбээн. Ааскежик болуп, ол дайындан амы-тыныг чанып келген. Эрес өөреникчим-биле ооң соонда амыдыралчы оруктарывыс ужурашпааны харааданчыг. Ооң кандыг халапты эртип, кайы хире сагыш-сеткили саргып чораанын кижиг ынчан билген болза! "Сен черле шыдаар-ла болгай сен, эр хөй Антошка! Сен дээш чоргаарланып чор мен" — деп сөглээ болзумза! Халалыг сагыш-сеткил "балыг" Антону тайбың амыдыралдан чарып алгаш барганын сөөлүндө дыңнааным кай. Ынчалза-даа хөгүлүг, өде-чара, эрес өөреникчимниң чараш овуру-хевир сагыжымда олчаан артып калган.

Амы-тыныңдан чарылган аныяк оолдарга мөгейигниң чаңгыс минута-зында безин ол кежээ, мен ышкаш, залга орган кижилерниң сагыш-бодалынга та кандыг-кандыг сактыышкыннар хайнып, хөрек-чүректи өрүмнөп турду ыйнаан...

Афган дайынының хоочуннарының эвилелиниң даргазы Леонид Кара-оол чыылган чонга, дайынчы

өөрүвүске шаңналдарны тыпсырын чөпшээрер көрүңер. Дайынчы хай-халавын эрткеш, тайбың амыдыралда күш-культура институтун доозуп, Тывавыска шыырак спортчуларны белеткеп, Тывавыстың адын алдаржыдып чоруур башкы-тренер Мерген Ооржакка "Совет шериглерни Афганистандан үндүргениниң 15 чылы" деп, дайынчы өңнүүвүс Руслан Аушевитиң доктаалы-биле ат салган юбилей медалын тыпсырын чөпшээрер — дээрге, демниг адыш часкаашкыннары залды база катап дола берди. Леонид Валерьевич ол-ла ышкаш юбилей медалдарын Мөңгүн-Тайгандан Иван Хертекке, Тес-Хемден Арсен Шагар-оолга, афганчыларның доктаамал деткичизи полковник Валерий Ооржакович Тарымага, 12 дугаар Интернационалчы шериглер атгыг школаның башкызы Оксана Сергеевна Чаш-оолга тывысты. Ындыг медалдарны алыр "афганчылар" ам-даа хөй, оларны февраль 15-те совет шериглерни Афганистандан үндүргөн хунунде байырлыг байдалга тыпсырын Леонид Кара-оол азады.

— Бо кинога хамаарыштыр каш сөс. Ол дээрге кино-ла болгай харын, ынчалза-даа бо кинода дайынчы тулчуушкуну көргүскени езулуг дайында ышкаш коргунчуг. Бо кинонуң премьеразы Красноярск хоорайга болуп турда, барып көөр аргалыг болдум. Шынын көргүскен-даа болза, уран-чеченидип каан чүүлдер база хөй-дүр. Ылаңгыя аныяк солдаттар биле офицерлер кады арагалап турары, аныяк уругну бөлүгөжип алгаш, баштай бирээзи, оон өскези "ажыглап" турары, командирниң

эш-өөрүңге байыр чедир-бишаан чугаалады:

— Хүндүлүг дайынчы эштерим, бо кежээ чыгып ужуражып келгенивиске өөрүп тур мен. «Афганчыларны» утпайн, оларга тураскаадып уран-чечен кинону тырттырганы өөрүнчүгүдүр. Бо хун база бир утунмас онзагай хун болуп сагыжывыска артары чугаажок. Бо байырлыг кежээни ажыглап, чамдык эштеривиске, төлептиг

от тып эккел дээш бичи солдатты ойдадыптары — бо бүгү дайынчы амыдыралды шын эвес көргүскен чүүлдер меннээ дыка анчыг болду. Мен ындыг чүве көрбээн мен, дайынга тулчуушкун үезинде кыстар сактыр хамаанчок чүну-даа утуптар сен, ок төне берген болза харын, командирниң сактып кээр сен — дээш, бодунуң дайынчы амыдыралыңдан солун сактыышкыннары ол чугаалады.

үндүргениниң он беш чылынга

Бир катап дайынчы аъш-чем эккээр даалга алгаш чоруп ора, тыва оолду көрүп кааш, солдаттарына: "Ап алгаш келиңер, мен чаңгыс чер-чурттуумга ужуражыптайн" дээш, оларын чорудупкаш, бичии тыва оол-биле чугаалажы берген. Ол оол кайгап, амырай бергеш, майгында эжин кыйгыраарга, оозу "Сен, мен, Оолак — бис үштен өске мында кара тывалар бар эвес, мегелеве" дээш, бүзүрөс болган. "Мында үш ай бооп-тур мен" дээрге: "О, салага ыш-кажыл сен!" дээш, канчаар дайылдажырын, кандыг үеде канчаптарын өөрөдип, хөчөп шаг болганнар. Ынчап турда, аъш-чем ап чоруткан солдаттары чедип келгеш: "Эш капитан, онаалгавыс күүсеттивис!" деп илеткей бээрге: "Ой, капитан кижжи сен бе?!" дээш, кончуг мактангып турган оолдар ыядып калган. "Бо эрлерге бисти чагып каңарам, бисти базынмас кылдыр" деп дилээрге, капитан "Мээң чаңгыс чер-чурттууларым хомудадып болбас эвесле!" деп шыңгыгы дужаап каан ышкажыл. Ол оолдарның бирээзинге демги медальды тыпсыры-биле кыйгыраарга, ол сценаже үнмейн барды. "Ыяды бергени ол-дур аа, че, өске байдалда тыпсыр мен ыйнаан" — дээш, Леонид Валерьевич каттырды.

"Пограничник" ансамбльдин ыраажылары чыылганарга "Афган вальзы", "Ачам-биле чугаа" деп ырларны бараалгатты. Кара-оол алышкылардан дыңнаан афган болушкуннарының болгаш оң киржикчилериниң салым-чолунуң дугайында чугаазынга үндезилеп бижээн "Айтыр-баңар" деп ырызын Тывада ат-сураа билдингир ыраажылар Александр Саржат-оол биле Андриан Оюн ырлаштылар. Чечен Республикага дайынчы хүлээлгезин күүсеткеш келген Эрес Камзаров "Кара тюльпан" деп ырыны ырлаан соонда, дайын киржикчилери олуттарындан тура халчыл кээп, динмитти-биле адыш часкап үдедилер.

"Тоску рота" ... Ол чүнү чугаалап турарыл? Школа дооскан, чаа-ла институт кирип алган биргикурсчу студентилер, берге кижизидилгелиг "пацаннар" — шупту кандыг-даа сагыш дүвүрөл чок чурттап, ойнап-хөгөп, тенектенип, шош-содаалажып, кыстар сонууруга, олар-биле таныжып алыксап чурттап чораан. Бажында "хат хадып турар" бо элээди оолдар думчуунуң ханын төгүлдүр шашкылажып-даа турза, кажан-бир кижжи өлүрер салым-чолга таваржырын бодап-даа четпес турган.

Кинонун кол маадырлары афган дайынынче күзелди-биле айттаныпкан аныяк оолдар дайын дээрге эрлик оранының хилинчээдир дээрзин чүгле "тулчуушкунга киришкеш, эш-өөрүн оскунгаш, ам кээп

билип каарлар. Бурган авыралында Дегало (Михаил Пореченков) ышкаш улуг пралорщиктерниң ачызында оолдар бичии-даа бол, шору белеткелди эр-тип, шыдамык кижилер болу бээр. "Сөөлүнде олар сөглээн сөзүн ээлеп шыдаар эр кижилер бис" дээрзин амы-тынын харам чокка тулчуушкунга бергеш, бадыткап турар.

"Тоску рота" ... Кысказы-биле чугаалаарга, каржы-дошкун афган дайынынның дугайында, оң киржикчилериниң маадырлыгы чоруунуң дугайында база совет шериг команди-ларының база чамдык совет офицерлерниң частыры-ларының дугайында кино деп болур. Шериг удурткучунуң частыры, хензиг-ле чүүлү чедир бодавас чоруу азы дайынның одунга чылдагааннап, көрбээчө-неп, билбээчө-неп кааптар чоруу, кандыг халапка чедирерин, чеже-чеже кижилерниң амы-тыны-биле санаттынарын ында ажы-биле көргүскен.

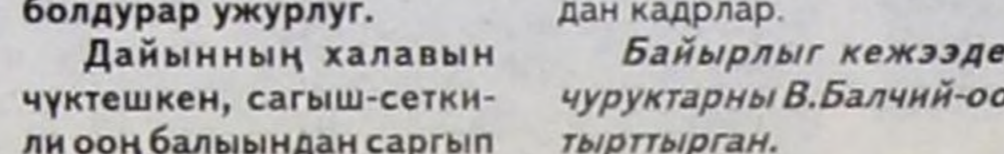
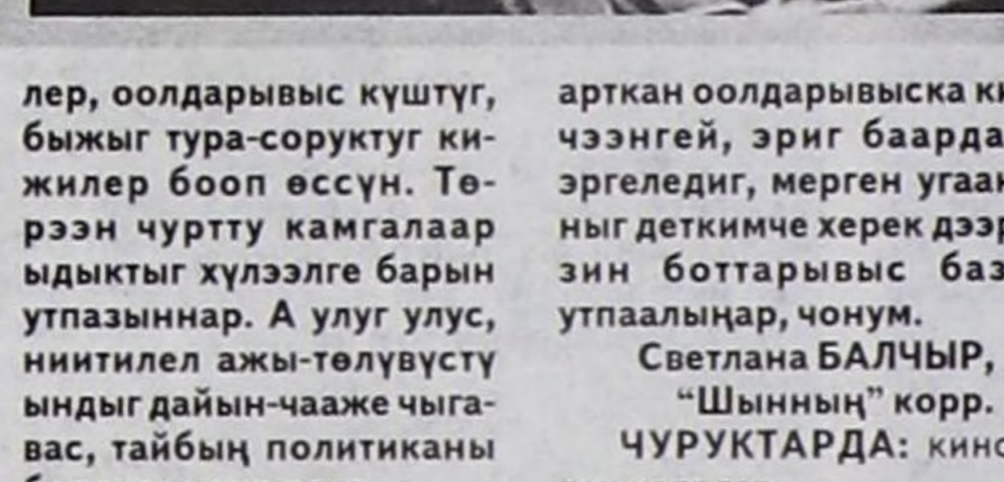
Политика сонуургавайн чораан аныяк оолдар дайынга баргаш, бо чүү деп чүвөл, чүге дайынны кыпсып турар чүвөл, оң херээ чок чүвө-дир, ол эмин эрттир каржы чорук-тур дээрзин медереп эгелээр. А дары чыды билбес, кабинеттерде дужаал берип олар команди-лакчылар, удурткучулар ону кайын билер, ынчангаш хей черге кара бажын салган оолдар кайы хей дээрзин дорт чугаалаваска-даа, бо кинодан билдинип кээр.

Дайын соонда чанып келген ал-боду балыглаткан, сеткил-чүрээ "балыглаткан" оолдарны кым-даа херекке албаан. Ниитиле-даа, кижилер-даа. Ниитилел ол дугайында чугаала-рын безин хоруп каан. А кижилер оларның чогуу чүү халапты эрткениниң шынын билбези-биле оларны база билип шыдаваан. Оң хайы-биле афган дайынынның киржикчилери боттарының аарышкызын ууп чадааш, тайбың амыдыралда оларның чүрээнде ол балыгы кевиржир кижилер чогуундан, кевиртир эм чогуундан шыдашпайн, амы-тынынга боттары чедингеннери безин кайы хей. Дайын шөлүнге бергелерден артык бергелер оларны тайбың үеде манап турганын олар кайын билген.

Частырыгдан өөренир дижир болгай. Афган дайыны анаа-ла доосту бер-бээн, ол бистиң чүс-чүс оолдарывыстың амы-тынын алганы-биле доозулган. "Ам моон соң-гаар черле мындыг дайын турбас боор деп бодап чанып келген бис, ындыг эвес, чечен дайыны база эгелээн" — дээш, "афганчылар" дайын деп чүл дээрзин билер болгаш, ону эрткен болгаш, ол дугайында канчаар-даа аажок хараадал-биле чугаалаар.

Түңнелинде чүнү чугаалаар боор, эр кижжи-

• Чаа кино "Тоску рота"

лер, оолдарывыс күштүг, быжыг тура-соруктуг кижилер бооп өссүн. Төр-рэн чуртту камгалаар ыдыктыг хүлээлге барын утпазыннар. А улуг улус, ниитилел ажы-төлүвүстү ындыг дайын-чааже чыгавас, тайбың политиканы болдуур ажурлуг.

Дайынның халавын чүктешкен, сагыш-сетки-ли ооң балыындан саргып

арткан оолдарывыска кичээнгей, эриг баардан эргеледиг, мерген угаан-ныг деткимче херек дээр-зин боттарывыс база утпаалыңар, чонум.

Светлана БАЛЧЫР, "Шынның" корр. ЧУРУКТАРДА: кино-дан кадрлар.

Байырлыг кезээден чуруктарны В.Балчий-оол тырттырган.

Театр уран чүүлү "ДҮЛГЭЭЗИННИҢ АСПААН" КӨРГӨШ..

Тыва театрның сценазында база бир чаа, онзагай ши — "Дүлгээзинниң аспаа" көстүп келген. Шиниң автору Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү — Нина Серенот.

Шиниң баштайгы көргүзүүнге чон хөйү-биле чыылган. Бодум хуумда база бо шини улуг сонуургал-биле көрдүм. Тыва улустуң чүдүлгези коммунистиг езу-чурумнуң тергидеп турар үезинде долузу-биле үзе шаптынган турган болгай. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарындан эгелеп бүгү чуртка үе-шагның чаа эргил-дези эгелей бээрге, тыва черге сарыг шажын катап тургустунуп келген. Оон бээр үр эвес, он ажыг чылдар эрткен. Мыя бо кыска үениң иштинде уттундурган, кагдыган эрги чаңчылдарын катап эгидип алыры-биле Тывада чаа тургустунуп келген хамнар ниитилел-дери, сарыг шажын ниитилели эвээш эвес ажылдар-ны кылып келгени база ам-даа кылып чорудуп турары өөрүнчүг. Буза шапкаш, октаттынган хүрээлерни катап тургузуп, харын-даа сувурганнар безин чер-черде шапкашы-биле туттунуп турар-дыр.

"Дүлгээзинниң аспаа" — шажын-чүдүлгени Тывага база катап сайзырадырын-га өөредилгиг ши-дир. Эң ылаңгыя аныяк-өскени бир янзы бодандырыптары чигзиниг чок.

Шиини тургускан режиссер — Тыва Республика-ның алдарлыг артизи Анзат Куулар. Кол рольдарда — Россияның болгаш Тываның Улустуң артизи Людуп Солун-оол, Тываның алдарлыг артистери Надежда Наксыл, Анзат Куулар, Орлан Монгуш, Серпаа Монгуш база аныяк артистер. Олар-ның ажылын мактавас

аргажок.

Амгы үеде непертээн айыыл-халап — арагалааш-кын. Шиниң кол утказы, кол сорулгазы — аңаа удур демисел. Бо сорулганы аныяк автор чедимчелиг көргүскенин эскердим.

Театрның сценазын каастап тургусканы бир янзы онзагай болганы дем-деглексенчиг. Бо шини чо-гум-на маңаа, театрга, көр-гүзүрге, ойнаарга көрүк-чүлүрге дыка таарымчалыг чорду. Мында чүү онза-гайыл? Бир-ле дугаарында сценаның көргүзүлгелер айы-биле көжүп турары онзагай. Черле ынчаш ар-тистерниң ойнаарына сце-наны каастап, дерип, тур-гузуп кааны кончуг эки-дир.

Шиниң кол маадыры — доозукчу хуурак Мижит. Оң ролун аныяк артист. Орлан Оюн бодунга бүзү-релдиг ойнаан. Кол маадыр Индияга барып ам-даа 7-8 чыл өөренип, шажынның дээди чадазынга өөренир чөпшээрелди алыр. А оң эш-өөрү оң шилилдезин элдепсинип: "Беш чыл иштинде өөрөнгөш, ам база 7-8 чыл өөренир мен деп чүүлү?" деп кайгап турар-лар. Оларның бодалы бол-за Мижиттиң доосканын демдегеп, хөглээр, арага-лаар деп бодап турар. Чо-гум-на шак бо үеде аныяк кыстың дүлгээзининге Ми-жит алзы кааптар чазар.

Шиини сонуургадып, өскелерге көөрүн сүмеле-вишаан, авторга, артис-терге чединишкенин күзедим.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Кызыл.

Дүшкө бүзүрээр силер бе?

Мээң бичимде өөвүске хам кырган-авам чораан. Авам дүжөп хонган дүжүн ол кырган-авамдан бо-ла айтырган олурарын сактыр-дыр мен. Кырган-авай мын-чаар харылаар:

— Аа, богда, бо-ла уруг-ларны, дүжүм-түлүм деп алгылаан. Дүш дээрге муң утка-шынарлыг чүвө-дир ийин. Чамдызы хүнде болу бээр ужураалдарның чам-дызын сөглөп турар, а чамдызы элээн удаажы-рай бергеш болур ужураал-дарны баш удур чажыт-тарын сагындырып турар. Кандыг-даа болза, хамаа-рылгалыг болуп, сагыш салып чорунар, уругларым.

А мээң бодалым-биле кижиниң аныянда дүш бир янзы хевирлиг-дир. Органи-низм чалыы, нерв система-лары шыырак, күш-шы-далдыг, могап-шылаvas, а улгады бээрге дүш аныянда ышкаш эвес, бир аңгы онзагай талаларлыг боорун эскерип чор мен. Бо мээң амы-хуумда бодалым-дыр.

Дүш кижилерниң угаан-медерелиниң сайзыралын-дан аңгы-аңгы утка-шынар-

лыг ийикпе, азы дөмей-даа болгулаар. Дөмей дүштер ол кижилерниң угаан-сайзыралының дөмейин ба-дыткап турар. Чижээлээрге, кым-бир кижжи аас-дылга, кем-херекке таваржыр деп барганда, дүжүнде ыт-куш-ка, араатан амытанга ызыр-тып, кемдээн боор. Эрте-нинде азы элээн болганда, ол ындыг байдалдарга таваржы бергилээнин бо-ла эш-өөр, таныш-көрүш-теримден дыңнап чор мен. Бодум база ындыг дүште-римге бүзүрээр мен. Чогуу эки дүш дүжээш, ада-иемге шаанда чугаалаарымга: "Ындыг дүштерин кевин херекчок черге чугаалап чорбас чоор" деп, оларым-ның чагып органын утпаан мен. Буяныг, эки ужураал-дарны сөнөп чоруур дүш-терни ам-даа дүжөп чоруур мен.

Үстүнде чугаалааным, улгады бээрге, дүш бир янзы дидим. Ол ылап ындыг. Бодунар эскерип көрүнер даан.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл.

Күрүне албан чери — РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунуң Тыва республикада салбыры № 122 Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыра сорулга-биле хамаатыларның чиигелделиг кезээн санатор-курорт эмнээшкинин болгаш инвалидтерниң реабилитациязын техниктиг херекселдер-биле хандыраарын, протезтерни (чүгле диш протезинден аңгыда), протез-ортопед кылыр ажилдарны 2005 чылдың январьдан эгелээш чорудуп эгелээр.

Фондунуң салбырынга чыл эгезинден бээр санатор-курорт эмнээшкиниге 3413 кижиден билдиринишкн кирген болгаш 2107 путевканы берген. Чылдың иштинде Фондунуң салбырынга «изиг шугумнуң» телефону ажилдап турган, чурттакчы чон янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле харылзажып турган.

Социал камгаладылгага хамаарылгалыг республиканың чурттакчы чонунуң болганчок салып турар айтырыгларынга харыыларны Фондунуң салбыры номчукчуларга сүмелеп тур.

Чиигелделиг деңгелдиг хамаатыларын санатор-курорт эмнээшкининиң путевказы-биле хандыраар талазы-биле айтырыглар

— Социал камгаладылга акша-хөреңгизинде төлевирилг социал ачы-дузаның составының бөлүүнде чүү кирип турары?

— Социал ачы-дуза составының бөлүүнде эмчи дузанын, эмчиниң бадыткалдыг көргүзүлери бар турда, санатор-курорт эмнээшкининиң путевка-биле хандыраарының хевиринге кириген, ооң-биле чергелештир санатор-курорт эмнээшкиниге баарының болгаш кээриниң да кырында халас орук хелезинин берип турар.

— Удеп чоруур кижн санатор-курорт эмнээшкининиң халас путевказын ап болур эргелиг бе?

— Санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын ап болур эргелиг кижилер: күш-ажыл чорудулгазынга кызыгаарлаашкынның 3-кү бөлүүнүң (1-ги бөлүктүң инвалидтери) болгаш инвалид уругларны удеп чоруур хамаатылар.

— Удеп чоруур кижилерге эмнеп турар черге чедир болгаш дедир кээриниң халас орук өртээн берип турар бе?

— Эмнеп турар черге чедир болгаш дедир кээриниң халас орук өртээн алыр эргелиг кижилер: күш-ажыл чорудулгазынга кызыгаарлаашкынның 3-кү бөлүүнүң (1-ги бөлүктүң инвалидтери) болгаш инвалид уругларны удеп чоруур кижилер.

— Кандыг таварылгада санатор-курорт эмнээшкининиң халас путевказын берип турары?

— Санатор-курорт путевказын эмчиниң берген документилеринде көргүзүлгелерге дүүштүр берип турар. Ынчангаш эмнээшкини хереглеп турар хамаатылар Федералдыг даңзыга кирген турар ужурулг болгаш ол кижиге ай санында акша төлевирип тургузуп каан турар.

— Санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын алырда, кандыг чугула документилерни киририл?

— Санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын алырда, чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге-профилактика албан черлериниң берип турары (070/У форма) справказын путевка алырда кирири чугула.

— Путевка алырда справканың хуусаазы кайы хире үеде күштүг болурул?

— Путевка алырда справканың хуусаазы 6 ай иштинде күштүг болур.

— Путевка алырда справканы кым бээр?

— Путевка алырда справканы чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге-профилактика албан чериниң эмнеп турар эмчизи бээр.

— Санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын алырының справказын долдурарда, инвалидтер кымга айтырыг тургузары?

— Инвалидтерге путевка бээриниң справказын долдурарда, чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге-профилактика албан черлери, эмчи-социал экспертиза албан черинден алганы инвалидтерниң хууда реабилитация программасынга дүүштүр, санатор-курорт эмнээшкинин сүмелээнинге үндезилеп бээр.

— Инвалид-уруглар санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын алырда кандыг чугула документилерни киририл?

— Чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге-профилактика албан черлеринде эмнеп турар эмчизиниң долдурганы, уругнуң путевка алырының (070/У форма) справказы инвалид уругларга көрдүнгөн.

— Хамаатыларның чамдык кезээнге санатор-курорт эмнээшкининиң дугайында немелде информацияны кайыын ап болурул?

— Информацияны Социал камгаладылга фондузунуң салбырындан ап болур, ол дараазында адресте турар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 104а азы республиканың кожууннарында Фондунуң төлээлеттирген салбырларындан.

— Инвалид уругларга каш харлыынга чедир путевканы берип турары?

— Эмчиниң бадыткатынган көргүзүлгелери турда, инвалид уругларга санатор-курорт эмнээшкининиң путевказын бээр. Ынчангаш эмнээшкини хереглеп турар инвалид уруглар Федералдыг даңзыга албан кирген турар болгаш аңаа ай санында акша төлевирип тургузуп каан.

1995 чылдың ноябрь 24-те № 181 Федералдыг хоойлу езугаар 18 хар четпээн уруглар инвалид уругларга хамааржыр кылдыр тургускан.

— Дайын киржикчизи, нити аарыглар талазы-биле 2-ги бөлүктүң инвалиди кижн мен, ынчалза-даа кадымының байдалы-биле санаторий чорбаан мен. Ажыглатынмаан путевкаларым дээш ооң компенсациязын ап болур мен бе?

— Бо чылын хоойлу езугаар компенсация көрдүмзэн. Ынчалза-даа санаторий чоруп болур эргелиг силер. Билдиринишкн кириген болзунарза, путевканы бээр бис, баарының болгаш кээриниң орук өртээн төлеп бээр бис.

— Мен 2-ги бөлүктүң инвалиди мен. Хоойлу езугаар меңээ санатор-курорт путевказын бээр ужурулг, ынчалза-даа эмчи мени чорударын чөпшээрвейн турар, чүнү кылза экил?

— Билдинип турар байдал езугаар алырга, силерниң кадыңарга санатор-курорт эмнээшкини таарышпайн турар-дыр. Санатор-курорт чоранының түнелинде, кадыкка эки эвес чүүлдер тургустунуп кээр болза, ол харысалганы эмнеп турар эмчи харыылаар апаар.

Күш-ажыл кылып шыдавазының бюллетенин

төлеп бээриниң талазы-биле айтырыглар

— Бир эвес ажил берикчизи бюллетени төлеп бээринден ойталаар болза, чүнү кылырыл?

— Бо айтырыгга харыылаарда, баштай ооң чылдагаанын билип алыры чугула, мында элээн хөй чылдагааннар бар. Чижээлээрге, арагалап тургаш күш-ажыл кылып шыдавас байдалга четкен болза, ынчан ажил берикчизи пособие бээринден ойталап болур азы ажил төлевирип бербес кылдыр алган шөлээ үезинде бюллетен алган болза дээш, оон-даа өске. Бир эвес хоойлуга чөрүштүр ойталап турар болза, судче хомудалдан кириптинер. Ынчан суд албан силерниң талаңарга кээр.

— Бир эвес мен ажилдап турар черимге эвес, бажыңга бертинген болумза, мээң бюллетенимни Социал камгаладылга фондузу төлеп берип болур бе?

— 2005 чылга чедир амыдыралчы кемдээшкинниң пособиенин төлеп бээр үези, кемдээшкинниң чылдагаанындан хамааржып турган. Мооң мурнунда турган хоойлужудулга езугаар амыдыралчы кемдээшкинниң пособиенин ажил кылып шыдавайн барганының 6 дугаар хүнүнден төлеп берип турган. 2005 чылдан эгелээш шупту кемдээшкиннер, оон иштинде амыдыралчы, ажил кылып шыдавайн барганының бир дугаар хүнүнден эгелээш, төлевирип кирген. Ынчал кээрге, ажил кылып шыдавайн барганының бир дугаар ийи хүнү ажил берикчизиниң акша-хөреңгизи-биле төлээр, ажил кылып шыдавайн барганының үш дугаар хүнүнден эгелээш, Социал камгаладылга фондузунуң акша-хөреңгизи-биле төлээр.

— Ажилче кел чыткаш азы ажилдан бар чыткаш кемдээшкин алган болза, ону база амыдыралчы кемдээшкин деп санаар бе?

— Чок. Ол кемдээшкин ажил-биле холбашкан болур, ынчалза-даа чамдыкта ону бадыткаары дыка берге апаар. Чижээлээрге, ажилдааш, бажыңыңе бар чыткаш доктаап, садыгга кирген болза, ол оруктуң кызырылганын бадыткап турар. Ындыг таварылгада кемдээшкин алган болза, ол кемдээшкини күш-ажылчы кемдээшкин деп санаваас, амыдыралчы апаар. Ажилдакчыга амыдыралчы кемдээшкин-биле холбаштыр бюллетени төлеп бээр. Аас-кежиң чок болган таварылганың шинчилелин тодарадып тургаш тодарагай харыыны бээр апаар.

— Ажилдаар черимге мээң бюллетенимни өңү өске деп чылдагааннааш, төлеп бээринден ойталаан. Чүү деп мындыг езу барымдаалаар чурум тыттып келгени?

— Херектиң чылдагааны мындыг, бо чылдың август 31-де Россия Федерациязының Кадык камгалап болгаш социал хөгжүлдө яамызының № 384 дужаа-

лы-биле чурттуң шупту девискээринге чаа хевирниң ногаан өңнүг бланкызын кириген. Силерге түр ажил кылып шыдавазының ак-көк өңнүг бланкыга бюллетен бижип берген болза, силерниң бүдүрүлгелерниң бухгалтериязы шын кылып турар-дыр: ындыг бланкыларны ам ажыглавайн турар. Силерге бюллетен бижип берген эмнелге албан черинге баргаш, ону солуп бээрин негеңер.

Уругларның кадыкшылгазының талазы-биле айтырыглар

— Чайын ажылымга мээң уруумга санаторий лагерни баар путевка бээриниң дугайында дилег билдиринишкн бижидим. Урууңар 16 харлап каапкан деп чылдагаанын тайылбырлааш, ойталап каапкан. Ол шын болур бе?

— Силерге шын харыылаандыр. Херектиң чылдагааны мындыг, Социал камгаладылга фондузунуң хоойлузу езугаар, ажилдап турар хамаатыларның 15 харга чедир азы 16 харны харлагыжеге чедир уругларның кадыкшылга лагерлеринче путевказының өртээниң чамдызын азы долузу-биле Социал камгаладылга фондузу төлээр.

— Ашаам-биле бадыланчылга чок чурттап турар бис. Ол бодунуң ажилдап турар черинден бистиң уруууска кадыкшылга лагеринче путевка ап болур бе?

— Болур. Бир эвес силерниң бадыланчылга чок ашааңар — камгаладылгалыг ажилдакчы болгаш урууңарның төрүттүнгөн дугайында херечилелинде ол уругнуң адазы кылдыр бижиттинген таварылгада.

Уруглар пособиениң талазы-биле айтырыглар

— Уруг азырап олурар дээш бир хар чартыкка чедир шөлээде олуруп турар болгаш ай санында пособиени ап турар мен. Бир ай бурунгаар ийи дугаар огулм төрүттүнгөн. Ийи дугаар уругну азырап олурар дээш пособие ап болур мен бе?

— Бо таварылгада, ийи дугаар уругну азырап олурар дээш пособие көрдүмзэн. Хоойлу езугаар уругларның санындан хамаарылга чокка, аныяк аваларга уруглары бир хар чартыкка чедир, уруун азырап олурары дээш пособиени ай санында төлеп берип турар. Кажан силерниң бир дугаар урууңар бир хар чартык чеде бээрге, ол урууңарны азырап олурган шөлээңер төнер, ынчан силерге ийи дугаар урууңарны азырап олурары дээш ай санында алыр пособиени тургузуп бээр, ону урууңар бир хар чартыкка чедир алыр силер.

— Уруглар төрүттүнгенде алыр пособие улгадыр хевирлиг бе?

— 2006 чылдың январьдан эгелээш көрдүнүп турары болза, уруглар төрүттүнгенде алыр чаңгыс аай пособие 6 муңдан 8 муң чеде бээр, а бистин республикага район коэффициентизи катай санаарга, 11200 рубль чеде бээр. Бир хар чартыкка чедир уруглар азырап олурары дээш ай санында алыр пособие 500 рубльден 700 рубль чедер. Район коэффициентизи-биле 980 рубль болур.

— Техникумда өөренип турар мен, ашаам шериг кезээнде улуг лейтенант албан-дужаалдыг ажилдап турар. Ажилдап турар черинден урууңуң төрүттүнгөн пособиени алыр дээрге ойталаан, бис ону кайыын алыр ужурулг бис?

— Бо таварылгада төлеп бээринден ойталааны үндезинниг: «Уругларлыг хамаатыларга күрү-

не пособиенин төлеп бээр дугайында» Федералдыг хоойлунуң 4-кү чүүлүңе дүүштүр, керээ-биле шериг албаны эрттирип турар чүгле херээженнерге, Федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле пособиени төлеп бээрин тускайлап берген. Силерге чаңгыс аай пособиени төлеп бээри-биле чурттап турар чериниң аайы-биле социал камгалап органнарынга айтырыгны тургузар болзунарза эки.

Инвалидтер реабилитациязын техниктиг херекселдер болгаш протезтер-биле хандыраарының талазы-биле айтырыглар

— Бир эвес, бодунуң акша-хөреңгизи-биле эргежок чугула ортопедтиг идик садып алган болза, социал камгаладылга ооң акшазын эгидип бээр бе?

— Бир эвес ол идик реабилитацияның хууда программасында көрдүнгөн болза, Фонд ооң чарыгдалын эгидип бээр. Компенсацияны алырда фондунуң салбырынче билдиринишкн кириер болгаш реабилитацияның техниктиг дериг-херекселдин садып алганын бадыткап турар реабилитацияның хууда программасын болгаш валанцияны кожар.

— Протез калдырып алырда, кайнаар айтырыгны тургусса экил?

— Фондунуң салбырынга келиңер. Силерге билдиринишкн бижиринге дузалаар бис. Чурттап турар чериниң аайы-биле эмчи-социал экспертиза албан чериниң долдурганы реабилитацияның хууда программасы болгаш паспортнаарны ап алгаш келир силер. Ийи неделя дургузунда силерниң билдиринишкн нерни өөренип көргөш, силерге албан дыңнатпышаан, ооң-биле чергелештир протез-ортопед продукциязын кылып азы реабилитацияның техниктиг херекселдин эккеп турар күрүне бүдүрүлгезинче чаңгыс үеде чорудар бис. Бүдүрүлгөн турар черинге баарының болгаш чурттаарының чарыгдалын (протезти кылып турар таварылгада болгаш протез-ортопед кылыгларын бүдүрүлгениң бодунга кылыр таварылгада) протез-ортопедти кылып турар бүдүрүлгө бодунга алыр.

— Инвалидке дыңнаарының аппаратады херек апарганда...

— Регионалдыг салбыр таварыштыр федералдыг акша-хөреңги-биле ындыг аппараты алырда, чогуур чурумга дүүштүр бижиттинген реабилитацияның хууда программасын инвалидтиң бодунга турар. Реабилитацияның хууда программасын алырда, чурттап турар чериниң аайы-биле поликлиникага баргаш, эмчи-социал экспертизаның бюрозунуң бижин алыр. Дыңнаарын шинчилээниниң дугайында сурдолог эмчиниң түңнелин бодунга ап алыр. Ол документилер-биле болгаш реабилитацияның медицина талазы-биле хемчеглериниң планын алгаш, реабилитацияның хууда программасын тургузары-биле эмчи-социал экспертиза бюрозунга билдиринишкн кириер...

Чедир эмнээриниң айтырыглары

— Кандыг таварылгада чедир эмнээриниң путевказын алырыл?

— Россия Федерациязының Чазаның бадылааны тускай аарыгларның даңзызы бар, кижилерни тускайжыттыган санаторийлерге чедир эмнээриниң халас путевказы көрдүнгөн. Стационар эмнээшкинге турган хамаатыларга санатор-курорт путевказын эмнелге албан черлери бээр.

Вячеслав Октябрьевич
ДОНГАК,
Тыва Республиканың уран
чүүлүнүң алдарлыг
ажылдакчызы.

1. Дурт-сыныңар, деңзиңер — 1,78 см, 70 кг.
2. Идик-хевиңер размери (кышкы, чайгы) — 50-52.
3. Ынак өңүңер — кара.
4. Ынак аъш-чемиңер — спагетти.
5. Ынак байырлалыңар — Чаа чыл, Шагаа.
6. Арага, таакпыга хамаарыл-гаңар — таакпылаар.
7. Ынак ырыларыңар — лириктиг.
8. Ынак чечээңер — хри-зантема, самага.
9. Эрте-билиңер: кажан, каяа дооскан силер? — 1974 чылда училищени Улан-Удэ хоорайга, 1982 чылда — ГИТИС (РАТИ).
10. Кандыг өңчүлүг силер — коллекцияларым.
11. Каяа дыштаныксаар силер — көдээ аалга.
12. Ынак хоорайыңар — Лхасо.
13. Ынак чериңер — Тыва.
14. Хоббиңер — дизайнер.
15. Ынак афоризмиңер (цитатаңар) — «Тура дүшпейн, бурунгаарлаар».
16. Төөгүдө эң сонуургаар кижилер, чүү дээш — Дзанабадар, шылгараңгай ажилдары, скульптура уран чүүлде чаа шимчээшкини дээш.
17. Эң сонуургаар филосо-вуңар — япон философ Кен-зобуро.
18. Эң баштайгы тургускан танцыңар — «Танец кукол» — ансамбль «Радость».
19. Ажылыңарда эң чор-гаарланыңар чедишикиңер — «Эдегей» — тургусканым.
20. Кандыг ажил дугайында күзээр силер — «Цамга» хама-арышкан эрте ажилын кылыксаар мен.
21. Чуртталгада девизиңер — «Бир эвес бөгүн кылбазымза, кажан кылыр мен?».
22. Кижилерден чүнү манап чоруур силер — Эки сеткилди.
23. Кижилерниң аажы-ча-ңында чүнү чарашыңар силер — чазык аажы-чаңын.
24. Кижилерниң аажы-ча-ңында таарзынмас чүүлүңер — кара сагыш.
25. Кылыксаваас чүүлүңер — хеп чуур.
26. Күштүг талаңар — чүү-даа болуп турда, чүткүлдүүм.
27. Бичиңерде күзелиңер — мал эмчизи.
28. Өскелерге канчаар көстүп чоруур мен деп бодап чоруур силер — билбес мен...
29. Эң сонуургаарыңар балетмейстер — Морис Бежар.
30. Эң сонуургаар режиссер-

Испан улустуң танцызы. «Эдегей»

ларыңар (театралдыг көргү-зүглер ши, кино) — Акира Куросава.

31. Ынак артизиңер — Олег Янковский.
32. Хүндүлээриңер күрүне ажилдакчызы — Горбачев.
33. Өрте-кейже көрүүш-күнүңерниң хевирлетинеринге кым салдарлыг болганыл — лама Кенден-Башкы.
34. Даштыкыже кайы аян-чорук силерниң сагышыңарда артып калганыл — Япония.
35. Дириг амытаннарга ха-маарылгаңар — кээргээр, чаптаар.
36. Спорттуң кандыг хевир-ринге ынак силер — фигурлуг чүңгулаашкын.
37. Кандыг солундан хөйну билип алыр-дыр силер — «Ар-гументы и факты», «Шын».
38. Ынак теле-дамчыдыл-гаңар — «Сегодня».
39. Ынак журналыңар — журнал «Балет».
40. Ынак киноңар — «Кун-дун».
41. Амгы үеде кандыг ном номчуп турар силер — «Моолче аян-чорук», «Амдо».
42. Ынак чогаалчыңар — Чингис Айтматов.
43. Ынак чурукчуңар — Сальвадор Дали.
44. Кандыг хөгжүмнү сонуур-гаар силер — оожум.
45. Чоокку үеде чедиш-киниңер — Делегейниң моолдар-ның модазы (Ницца, Париж хоорайлар).
46. Чуртталганың утказы — ажилымның изин төөгүге арт-тырып, келир үениң салгалыңа чедирери.
47. Көрүкчүлериңерге чүнү күзээр силер? — Көрүкчүле-риниң сеткил-сагыжыңа өөрүшкү долган дүвүрелди, база чонув-стун кайгамчык бай уран чүү-лүңгө чоргааралды көргүзери.
48. Бодуңарга үндүрген эң чугула түңнелиңер — Кандыг-даа ажилды чүректиң ханызыңдан

«Тожу аяннары» деп хеп коллекциязы

Вячеслав ДОНГАК:

«Эң улуг чедишикиним — «ЭДЕГЕЙ»

Балетмейстер Вячеслав Донгакты чүгле Россияда эвес, а оон-даа дашкаар чурттарда хөй улус билер. Вячеслав Донгактың чедишикининг чогадыкчы болгаш хөй-ниити ажылы, бедик профессионализми, культураны болгаш уран чүүлду сайзырадырынга бердингени Тываның ат-алдарын болгаш ооң талантылыг кижилерин бүгү делегейге алдаржыдып берип турар дээрзинде хензиг-даа хөөредиг чок. Уран чүүлге үжөн чыл иштинде ажилдааш, В.Донгак ол көскү болушкуннарлыг, ханы уткалыг чогадыкчы дилээшкиннерлиг чуртталганы тургускан бышкан Чурукчу, Мастер дээрзин бадыткаан. Быжыг тура-сорук, ажилга ынаа, талант — бо бүгү салым-чаянныг кижиниң кол шынарлары болур дээрзин В.Донгактың ажил-чорудулгазыңдан болгаш чуртталгазыңдан көрүп болур.

Ол бо хуннерде 50 харлап турар. Беш артты ашкан, беш хемни кешкен-даа болза, ооң чогадыкчы күжү ам-даа немежи турар дээрзи кескү. Вячеслав Донгактың тургусканы 200 ажыг танцы-сам композициялары ам-даа кижилерниң чүректин чылыдып, «Саян», «Эдегей», «Ураан-хай» мюзик-холл, «Эне-Сай», «Аян», «Күзел» аныяктар театры, Тываның хөгжүм-шии театры (Тыва); «Тюльпан», «Эрдм», «Шива», «Сияние Калмыкии» пластика-костюм театры (Калмыкия); «Байкал» опера болгаш балет театры (Бурятия); «Жылдыс» (Кыргызстан); «Жаркын», «Куаныш» (Казахстан); «Час-Ханат» (Хакасия); «Даусень» (Кемерово облазы); Алтайның аныяктарның күрүне театры (Алтай) дээн чижектиг коллективтерниң репертуарларын каастап чоруур. Оон аңгыда, В.Донгак «Куш ышкаш чараш кыс» деп делегей чергелиг (Мурнуу Корея, Япония, Россия) мюзиклди, Американың Чикаго хоорайның «Эрроу» ачы-буян фондузу-биле «Муу-Шубуун дугайында легенда» балетти

дээш, оон-даа өске хөй-хөй ажилдарны тургускан. Тыва хептиң эскизтерин чуруурунга болгаш национал хептерни даараарыңа культурлуг салгалдыг шинчилелдери улуг идигни берип турар. В.Донгактың «Азияның аялгасы», «Куу-Хам кадай», «Ностальжи», «Каң-Кыс», «Азияның тывызы», «Тожу аяны-биле», «Хаанның уруглары» деп коллекциялары боттарының байлаа болгаш катаптатынмазы-биле Тывага, Россияга болгаш дыштыкыга сурагжаан. Амгы үеде ол «Субудай-Багатур болгаш ооң хүрээлеңи» деп коллекция-биле улуг ажилды чорудуп турар, удавас ону көрүкчүлөргө бараалгадыр.

«Вячеслав Донгактың культура фондузу» өзүп орар салгалды кижизидеринге улуг үлүг-хууну кирип, хореография талазы-биле «Эдегей» танцы ансамблин, «Модус», «Арабескалар», «Азия», «Даян», «Эви», «Бичи даңгына» модель агентстволарын, «Дюймовочка» деп чаштарның база «Этностиль» мода театрларын тургускаш, оларның чогадыкчы удуртукчузу бооп ажилдап турар. Ол ышкаш ук фондунуң башкарылгасы-биле республиканың «Мисс Кызыл», «Даңгына» болгаш делегей чергелиг «Азия төвүнүң даңгыназы» мөөрейлер эртип турар болгай.

Бо бүгүден алгаш көөрге, В.Донгак дыка хөй салым-чаянныг ажилдарны кылган-даа болза, боду ол чедишикинерге доктаавайн, уран чүүлдүң келир үезинче бүзүрелдиг көрүп турар дээрзи билдинип кээр-дир. Ынчангаш бо удаада «Шын-ның» номчучулары Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Респуб-ликаның күрүне шаңналының лауреады В.Дон-гактың сонуургалдары, чуртталгада туружу болгаш келир үеже (ооң иштинде Тываның, тыва уран чүүлдүң) көрүжү-биле чоок танышкаш, ооң дугайында хөйну билип алыр боор деп бүзүрээр бис.

бердинип, харысалгалыг күү-седип кылырга чонунга, чуртунга ажыктыг чүүлду арттырып каары.

49. Ам бир катап төрүттүнүп келген болзуңарза, кым болук-саар силер — дөмей-ле, балет-мейстер болур мен.

«Каң-кыс» деп хеп коллекциязы

Арынны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ, Салим МОНГУШ белеткээн.

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Баштыңының айтыш-кынын, чонга Кыйгырынын амыдыралга күүседирин хандыраар, хынаар, хайгаараар албан организациялар, тус черлерде эрге-чагырга органнары оруктарга айыыл-халапты болдурбазы-биле шиптирлерни дораан хүлээп алгаш, ол эзугаар хемчеглер алдыган турган болза, бо сөөлгү айыыл-халаптар болбайн барып болур турган. Ынак артизилис Аяда, 10-20 аныяк-чалы чангыс чер-чурттуларыныс бистин ара-выска омак-хөглүг чурттап чоруур ийик.

Ынчангаш мен бодаарымга, озал-ондактын кол чылдагаан-нарын бирээзи—орукка авто-транспорттуң айыыл чок чоруун хандыраар албан кижилериниң четпес ажылындан болуп турар. Маңаа ажылдаары-биле шынчы,

харыысалгалыг, билин бедик, шынгы негелделиг кадрларны шилип алырын амыдырал негеп келген. Аатотранспорттуң техниктиг хыналдазын, хандырылганын экинжеринче сагышты салыр. Чолаачылар белеткээр курстарның ажылдакчыларынын харыысалгазын бедидер, өөредилгениң шынарын экинжерин чугула болу берген. Автомашинаны башкара-рынын теориясын, практикасын хандыр эки өөренип албаан, билин чавыс, дуржулгазы чок чолаачыларның санынын көвүдөп орары — курстарның четпес ажылы деп санаар мен. Оон түн-нелинде машинаны чүгле башкарып билер билин, мергежили чавыс херээжен болгаш аныяк чолаачылар көвүдээн. Транспорт башкараар эргенин документинин акша-биле хээлилеп тургаш, садып алып таварылгалар бар болу бергени чажыт эвес. Ындыг

таварылгаларны илередип тывар ажылды чорудар, буруулуларны харыысалгага онаар үе келген деп санаар мен.

База бир кол чылдагаан—оруктарны эки кылып, септевейн турарында. Моон мурнунда чылдарда орук ажылдакчылары хоорайлар, суурлар кудумчуларынын, кожууннар аразынын оруктарын септеп кылып турарын кижин бола көөр чүве болгай. Кызыл хоорайда безин сөөлгү чылдарда оруктуң оюлган, үрелген черлерин септеэн орук ажылдакчылары көзүлбестээн. Моон журундан найысылалдың оруктары машиналар ыңай-бээр аргыжарынга айыылдыг болу берген. Кудумчулар ортузунда улуг оңгарларны ояр дээн машиналар бот-боттарынга дегжип, үскүлөжип турар болур берген. Хоорайда пасса-жирлер аргыштыраар күрүне тран-

спортту биле хуу машиналарнын маршруду чүгле чаңгыс Кочетов кудумчузунда мөөңнеттингенден пассажирлер былаашкан чолаачылар бот-боттарын мурнаар дээш машиналарын чарыштырып, озал-ондакты болдуруп, айыылды тургузуп турар. Ону кудумчуларда хүнүнү-не корум-чурум хайгаарап турар КАИ ажылдакчылары-даа, хоорай чагыргазы-даа тодаргай хемчег албастан. Ол хөй машиналарнын чамдызын өске кудумчуларже таарыштыр үлей хуваары азы санын эвээжедир үе келгенин кызылчылар чугаалап, негеп турар болу берген.

Озал-ондак болурунун база бир кол чылдагааны—арага, эзирик чолаачы. Машина башкарган, кижилер сөөрткен эң харыысалгалыг кижин арага ишпес дээрзин чолаачы бурузу эки билер, ону ыдыкты-биле сагып чоруурлар хөй. Ындыг-даа болза, чамдык чолаачылар ыңай-бээр орук чоруурда, бо-ла арага ижип алып, оон

түннелинде орукка уш-баш чок дүрген маңадыр, озал-ондакты болдуруп турар. Мону соксадыр дээштинг хемчеглерни алып.

Оон ыңай машиналарында улусту сыңышпас кылдыр долдур олуртуп алган чолаачыларны кижин бо-ла көрүп болур, оон айыылды кымга-даа билдингиз. Ону болдурбас хемчеглерни КАИ ажылдакчылары алып хүлээлгелиг.

Чазак Даргазы Ш.Ооржак бичин Тываыкта болуп турар бистин боттарывыстан хамааржыр автомашиналар озал-ондаанга хамаарыштыр ийи удаа Кыйгырыгны үндүрген-дир. Автомобиль озал-ондаанын айыыл-халавын болдурбазынын бүгү аргалары бисте бар, ынчангаш улуг дужалдыг даргалардан эгелээш, бөдүүн чонга чедир кижилериниң айыыл чок чоруун хандыраар дээш харыысалгалыг болуп көрээлинер.

Х.БАЙКАРА,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Кажан? Каза? Чүү?

Кошкак амыдыралдыг өг-бүлелер эвээжээн

Сүт-Хөл кожуун чагыргазынын оралакчы даргазы Валентина Ондар яды-түрөңгн чорукту ажып эртериниң талазы-биле кожуунда элээн хөй ажылдар кылдынганын дыңнаткан. Чоокку үеге чедир кожуунга 161 өреге кошкак амыдыралдыг деп санадып турган болза, бөгүндө ол сан 44-ке чедир кызырылган.

Арткан өг-бүлелер бажыңнар чанында девискээрлерге ногаа, картофельди тарып, хуузунда мал-маганны тудуп тургаш, кошкак амыдыралдыг өг-бүлелернин санындан үнген. Аңаа "Бодун боду хандыртынарынга эң эки өг-бүле" деп мөөрей идиглиг болганын демдеглес аргажок. Чер ажыл-агыйы болгаш мал ажылыне чонну хаара тудуп эвилелдээр ажылга Хөр-Тайга суму чагыргазынын арга-дуржулгазы үлөгөрлиг черни ээлеп турар. Ол ышкаш бо ажылга Александра Дангытована Ондарга удурткан кожуунун улуг назылыглар клуу салдарлыг болган.

Аас чогаалы ам-даа "дириг"

Новосибирскинин күрүне консерваториязындан эртем ажылдакчылары Сүт-Хөл, Эрзин кожууннарга аас чогаал чыырынын талазы-биле ажылдарны чоруткан.

Эртемденнер Сүт-Хөл кожуунун 6 суурларынга чедип, хоочуннарга ужуражып, улустуң ырылары, кожамыктар, тоотпалар, чучулар, сыгыт, хөмей, ыткан тоолдар, өтүнүг үннерни бижиткен. Бо ажылдарга кожуунун культура килдизиниң даргазы Д.А.Монгуш, Суг-Аксынын Культура бажыңынын эргелекчизи З.К.Ховалыг улуг дузаны чедирген. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, Тывада улустуң аас чогаалы ам-даа "дириг", ол улустуң аас чогаалын шинчилээринге үнелер материалдар-биле байлак.

Бо чыгдынган материалдар Сибирь чоннарынын аас чогаалын өөренип, шинчилээринге база эртем ажылдары чорударынга ажыглаттынары-биле консерваториянын шыгжамырынга барык 200 ажыг чыл кадагалаттынар. Билдингир хөмейжи Маржымал Ондарнын, тоолчу Чүвүрек Сааянын, хөмейжи Андрей Чүлдүм-оолдун 1984 чылда бижиттинген материалдары ында кадагалаттынып чыдар.

Школа, ыяш

болбаазырадыр цех...

Ырак-узак Тере-Хөл кожуунда 102 олуттуг биче комплектиг школаның тудуу ажыглатка кирген.

Кожуун чагыргазынын оралакчызы Баян Санаанын дыңнатканы-биле алырга, Алексей Бадраага удурткан тудуг бригадазы школаның тудуун башкыларнын профессионал байырлалынын хүнүндө ажыглатка кирип дужааган. Ол-ла брига-

да ыяш болбаазырадыр цех тудуун ноябрь айның төнчүзүндө дужаар дээш кызымаккай ажылдап турар. Бо хүнге чедир 7 миллион рубльдин ажылдары кылдынган. Цехтин дериг-херекселдерин баш бурунгаар саткаш, Кунгуртуг суурда чедирген.

Бүдүрүкчү малдарны үлээн

Бо хүннерде кожуунун 47 малчын коданнары кыштагларже көшкен, малчыннар кажак-хораа септээр болгаш өске-даа кышка белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Яды-түрөңгн чорукту ажып эртер программага дүүштүр 35 баш бүдүрүкчү бода болгаш шээр малды Тере-Хөл кожуунга чедиргеш, малчын коданнарга үлөгилээн. Ол ышкаш тус черниң чонун балыктаар ажылче хаара тудар сорулга-биле моторлуг хемени база четкилерни элээн хөй түнүг акшага саткан. Биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры-биле тоорук, эът болбаазырадыр цехтерни тудар ажылдар чоруп турар. Амгы үеде аңгы сезон эгелээни-биле Тере-Хөлдүн аңчылары 50 киш-кежи, 10 муң диниң кежин белеткээр дээш тайгаже чоруп турар.

«Ада-чурт» конференциясы

Школачыларнын күскү дыштанылгаларынын үезинде чылдың эртер республика чергелиг «Ада-чурт» эртем-шинчилел конференциясы бо удаа ноябрь 1-3 хүннеринде болур. Аңаа чурт-шинчилел талазы-биле шинчилел ажылдары кожуун чергелиг конференцияларга эң эки үнелелди алган уруглар киржир.

Конференциянын түнели-биле 2002 чылда 3 кижин Кызылдың №11 школазындан Настя Андросованын (удуртукчузу Т.Н.Пушикова) республиканын девискээринде туруп турар нефтинин шинчилел ажылын чоруткан "Төп ыйгылаашта нефтинин байдалы" деп ажылы, Алдынай Чечен биле Аня Монгуштуң (М.К.Сүрүнчал) "Мөңгүн-Тайга бедин чаалап алган херээженнер", Чаа-Хөл школазындан Буян Сурунаванын (М.М.Монгуш) "Тыва болгаш орус чоннарнын амыдыралында ажыглап турар ыяштан кылган дериг-херекселдери" деп ажылдар Москвага чурттуң бүгү булуннарындан уругларнын киришкени "Ада-чурт" конференциясынга 1-ги чергениң дипломнары-биле шаңнаткан.

"Аржаан-2 базырык — Тываның археологтуг турскаалы" Аржаан школазындан Айлаңмаа Монгуш, башкызы С.И.Кызыл-оол 2-ги чергениң диплому-биле шаңнаткан турган.

2003 чылда Бай-Тайга кожуунун өөредилге килдизиниң шугуму-биле чаңгыс өөреникчи Москвага барып киришкен. Кызыл-Даг школазынын өөреникчизи Саглаң Бичелдейнин (удуртукчузу Л.К.Салчак) "Бистин суурнуң алдарлыг даш чонукчулары" деп ажылы база шаңналдыг черни ээлеп киришкен болза, эрткен чылын бо конференцияже республикадан өөреникчилер чоруп шыдаваан. Бо удаа республика чергелиг конференцияны эрттирериниң акша-хөрөңгизи безин нарын байдалдыг.

Бистинг корр.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл школазынын 1967-1968 өөредилге чылында сес класс дооскан өөреникчилери хүндүлүг башкыыс Светлана Салчаковна АДЫГНЫҢ 60 харлааны-биле сеткиливистиң ханызындан өөрүшкүвүстү илгергейлевишаан, байыр чедирип тур бис.

Силерниң бистерге берген ханы билиңерниң ачызында өөреникчилериниң барык дөгөрези янзы-буру мергежилдерге дээди болгаш тускай ортумак эртемни чедип алгаш, төрээн Тываызынын аңгы-аңгы булуннарында үре-түннелдиг ажылдап чоруурлар дээр-ле, Силерниң кызымаккай ажылынарын түнели болур. Бистин аравыста эмчилер, башкылар, көдээ ажыл-агыйнын специалистери, коммерсантылар хөй. Светлана Салчаковнаның ажыл-херээнин дээштинг болгаш үре-түннелдиг болганын хөй санныг хүндүлел бижиктери, шаңнал-макталдары бадыйткаар. Ынчангаш бистер ынак башкыыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, улуг назылыг болурун сеткиливи ханызындан күзедивис.

Чаңгысклассчылар.

Бистин күдээвис Александр ДАРЖАЙНЫҢ төрүттүнген хүнүн таварыштыр база оон хөй чылдарда үре-түннелдиг ажыл-чорудулгазы дээш, Найыралдың ордени-биле шаңнатканы-биле изиг байыр чедирбишаан, улуг-улуг чедирбишкени күзедивис. Оон-биле кады төрээн дуңмам Мария ДАРЖАЙНА база төрүттүнген хүнү-биле болгаш Пенсия фондузунга үр чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келгени дээш байыр чедирип, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ижинге бүгү-ле экин күзедивис.

Күдээм, дуңмам ноябрь 3,4 хүннеринде төрүттүнгенер Байыр чедирдивис.

Честези, угбазы, дуңмалары Алдын, Солаңгы, Эртине, кеннээттери Розанда, Салбак.

"Тываэнерго" ААНнин энергияны садып-сайгарар бүдүрүлгезинин дыңнадыры болза:

"Тываэнерго" ААН-ге хамаарышпайн турар электри четкилеринге коштуңган шупту электри энергиязынын хереклекчилери (хуу кижилерден аңгы), энергияны садып-сайгарар бүдүрүлгениң керээ килдизинге келири чугула.

Заводская 2а (каб 40). 2006 чылдың январь 1-ге чедир хуусаада керээге өскерилгелерни кирип болур.

Таймашыр адыр телефони 5-45-89.

Паромнар хагдынар

ТР-ниң Орук агентилели «Дерзиг-Аксы», «Кара-Хаак», «Эйлиг-Хем» кежилдир паромнарга транспорт шимчээшкини 2005 чылдың октябрь 30-ден эгелеп хагдынар дээрзин аңаа сонургалдыг организацияларга дыңнадып тур.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс: 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-32) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЧИСТЕР: илгилел-политиктиг кичи — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кичи — 1-17-09.

Солук көлбөйи барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Недельда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7613. Чагыр 122.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязынын Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммунистиялар херектериниң талазы-биле амальный Органга Сибирьде регионнар аразында девискээр эргелели «ШЫН» солукчу 2004 чылдың май 14-те эде бүрткөөн.

Херечелеттиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлаага болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетински-Крайчеко, 1).

Солунда парлааттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшөйи барып болур. Айгытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыышаар.